

Lakatos László

MI A BAJ A SZOCIOLÓGIÁVAL, ÉS HOGYAN NEM KÉNE RAJTA SEGÍTENI?

Vajon folytatódik-e a szociológia múlt századi sikertörténete, vagy csőd fenyeget közelezen? Ezt kérdezi Némedi Dénes (2000), és a válasza az, hogy bizony van ok a csüggedésre, több is – bár lehet, hogy végül mégis jól alakulnak majd a dolgok.

A baj nem jár egyedül

Három válságtendenciát emel ki, mindhárom valaminek az eltűnésével vagy megszűnésével kapcsolatos. Kettő közülük az eltömegesedésre vezethető vissza; ezek a termelés és a fogyasztás oldaláról fenyegetik a szociológiát; a harmadik a szociológiai beszéd tárgytalanná válásával fenyeget, ezt a globalizáció hozta magával. Nézzük sorra őket.

- (1) Az egyetemek eltömegesedése miatt eltűnőben van az egyetemi szociológus, a kutatótanár hagyományos figurája, a fokozódó specializálódás miatt pedig, amivel az eltömegesedés negatív hatásait próbálják ellensúlyozni, bomlófélben van maga a szociológia is mint tudományos diszciplína.
- (2) A nemzetállami keretek eljelentéktelenedésével kiüresedik a társadalom fogalma, így eltűnik a szociológia sajátos tárgya is.
- (3) Az értelmiség eltűnése, a hajdani művelt középosztály eltömegesedése, felhígulása a szociológia közönségének eltűnésével fenyeget.

Vagyis nem lesz, aki beszéljen a társadalomról, nem lesz miről lesz beszélni, és nem lesz értő közönsége sem az ilyen beszédnek. Az eltömegesedés felfalja a szociológiai diskurzus termelőit és fogyasztóit, a globalizáció meg szétrágja a tárgyát.

Ezek bizony súlyos bajoknak látszanak. Romlanak a termelési feltételek, és ezzel egyidejűleg csökken a kereslet is a termék iránt. Ha egy iparágban történne ilyesmi, onnan biztosan fejvesztve menekülne a tőke. De nézzük, csakugyan olyan nagy-e a baj, mint amilyennek látszik!

Annyi bizonyos, hogy Némedi nincs egyedül az aggodalmaival. Csak a kicsiny és a túlélés napi gondjaival túlságosan is elfoglalt magyar közegben számít kuriózumnak ez a komor hang, az összehasonlíthatatlanul nagyobb és közvetlen túlélésében sokkal kevésbé fenyegetett amerikai szociológiában már régen és sokan kongatják a vészharangot. Egész válságirodalom bontakozott ki a kilencvenes években, és aki

egy kicsit is beleolvas ebbe az irodalomba, az láthatja, hogy Némédi még csak nem is tartozik a legpesszimistábbak közé: az amerikai kollégák némelyike már a lélekarangot kongatja. Sokan vélik úgy, hogy a szociológia nem húzza már sokáig, ha valami radikális változás nem történik, és néhányan azt is tudni vélik, hogy mi lenne az a radikális terápia, amivel meg lehetne menteni. Válságos időkben mindig feltűnnek csodadoktorok, akik tudják az orvosságot a bajra.

Én úgy látom, a beteg állapota nem annyira súlyos, hogy az a radikális gyógymódokkal való kísérletezést indokolná. Veszélyesnek tartom viszont a pánikhangulat kialakulását és a radikális terápiák iránti igény megjelenését, illetve gerjesztését. Különösen, mert – ahogy én látom legalábbis – némelyik terápia akár végzetes is lehet.

Azt persze én sem állítom, hogy a szociológia makkegészséges lenne – de hát soha nem is volt az. Súlyos születési rendellenességekkel jött már a világra is – ám mégis felcseperedett valahogy, és megtanult együtt élni a hendikepeivel. És ahhoz képest, hogy milyen sok van neki, egészen jól teljesít. Most talán gyengélkedik egy kicsit, de az lenne a csoda, ha nem így lenne, hiszen egy óriási társadalmi átalakulás zajlik, amelyben minden megváltozik, átrendeződik, új értelmet nyer vagy éppen értelmét veszíti, és a szociológiának erről a roppant bizonytalan, kavargó, szemkápráztató forgatagról kéne számot adnia – ráadásul nem is a külső megfigyelő biztonságos bunkeréből, hanem úgy, hogy közben őt magát is szinte szétszedik azok a folyamatok, amelyekről tudósítania kellene. Mit várunk a meteorológustól, akit éppen felkapott a tornádó tölcésére? Lehet-e rossz néven venni, ha szédül egy kicsit, és erősen hunyorog?

Némédi szerint persze ennél nagyobb a baj, nem múló rosszullétről van szó. Lehet, hogy így van, a baj mértékén lehet vitatkozni, szerintem azonban az igazi veszélyt a csodadoktorok színrelépése jelenti. Kihasználva a beteg elesettségét, átmeneti gyengeségét, ezek a kuruzslók valójában nem a leromlott állapoton akarnak segíteni, hanem, mivel az aktuális gyengeség végső okát a szociológia feltételezett eredendő, alkati gyengeségében látják, át akarják operálni „igazi tudománnyá” – például közgazdaságtanná vagy biológiává.

Azt gondolom, ez nem lehetséges, és nem is kívánatos. Olyasmi ez, mintha egy legyengült férfin azzal próbálnának segíteni, hogy átoperálják nővé. Tudjuk, hogy a férfiak esendőbbek, hamarabb is hálnak, de érdemes ezt az eredendő gyengeséget azzal orvosolni, hogy megszabadítjuk őket a férfiasságuktól? A szociológia veleszületett nyavalyáit meg kell különböztetnünk jelenlegi gyengeségeitől. Az utóbbiaktól talán tényleg jó lenne megszabadulni, az előbbieket azonban el kell fogadni, együtt kell élni velük – sőt, meg kéne próbálni szeretni őket. Nem csak azért, mert amúgy sem lehet tőlük megszabadulni, hanem mert furcsa módon épp ezek a nyavalyák adják egyúttal a szociológia fő vonzerejét és erősségeit is.

Néméditől persze távol áll a pánikkeltés, és az is, hogy csodaszereket ajánljon. Hangja, mint máskor, most is, józan, meggondolt, tárgyilagos. Vitatkozni alig lehet vele, mert inkább kérdéseket vet fel, kétségeket fogalmaz meg, tendenciákat rögzít, gondolkodásra készítet, semmint hogy harsány tézisekkel provokáljon; viszont amit mégis határozottan állít, az nagyjából tényleg úgy is van. Legfeljebb annyit lehet talán ellene vetni, hogy mintha egy-két árnyalattal sötétebbre festené a képet a kelleténél.

A következőkben ezért megpróbálom a Némedi által elősorolt bajokat egy kicsit kevésbé fenyegetőnek beállítani. Nem akarom bagatellizálni őket, de mégis igyekszem kissé derűsebbre festeni a képet. Ezután az amerikai kollégák által összeállított bajkatalógusból szemezgetek, hogy bemutassam azt a pánikhangulatot is, amelyben egyre nagyobb a csábereje a csodálatos gyógyulás ígéretének. Végül – magam is bővítve eggyel a bajok listáját – arra a veszélyre hívom fel a figyelmet, amelyik a biológia fölől fenyegeti a szociológiát.

(1) A szociológia szétesése

Az egyetemi oktatás eltömegesedése miatt válságba került a kutatóegyetem eszménye. A túlterhelt tanárok már nem végezhetnek minőségi kutatómunkát, nem publikálnak rangos szakmai folyóiratokban, lassan már nem is olvassák ezeket, örülnek, ha meg tudják tartani az óráikat, és le tudják vizsgáztatni az ijesztő létszámúra duzzadt hallgatói tömegeket. A kézműves kisüzemnek befellegzett, helyét átvette a diplomagyár. A hajdani kistermelőnek még volt ideje az elmélyült munkára kutatóként és oktatóként is. Évente csak néhány terméket adott ki a kezéből, egy pár tanítványt, egy-két tanulmányt, de azok jó minőségűek voltak. Ma fáradt szakmunkások hada sajtolja nagy szériákban a szabványosított, gagyi minőségű tömegtermékeket.

E minőségromlásra két orvosság van: az egyik a munkamegosztás elmélyítése az egyes diszciplínákon belül, a másik a minőségi munka kimenekítése a PhD-képzésbe, illetőleg az egyetemeken kívüli kutatóintézetekbe. Hatásos szerek, de persze vannak kedvezőtlen mellékhatásaik is: a hagyományos egyetemi diszciplínák szétmállanak, eltűnnek a hovatovább már mulatságos mértékű specializálódás következtében, a hagyományos egyetemi képzés pedig elértéktelenedik: a diploma értéke ma már alig több, mint az érettségié volt nem is olyan régen.

Az egyetemek tehát nagy oktatóüzemekké lettek, a tudományok pedig alkalmazkodtak az új helyzethez: meneküléssel, specializálódással. A szociológia is ezt tette, de úgy látszik, a többi tudománynál jobban megsínyli a specializálódás kedvezőtlen mellékhatásait. Valószínűleg a jól ismert, veleszületett gyengesége miatt: ahogy azt sokan, sokszor elpanaszolták már, nincs sem sajátos tárgya, sem sajátos módszere. Innen a kötőjeles szociológiák sokasága, s ehhez jön még, súlyosbító körülményként, a különböző, régebben egymással még legalább felelő, ma már inkább csak egymás mellett elbeszélő irányzatok sokasága is. Mindennek következtében nem alakult ki sem uralkodó paradigma, sem általánosan elfogadott törzsanyag: nincs erős központi mag, amely kellő kohéziót biztosítana és a fokozódó specializálódás ellenére is egyben tudná tartani a diszciplínát. A szociológia így szétesik egymástól független kis specialitásokra, amelyek között már csak az oktatás tart fenn valami laza és mondvacsinált kapcsolatot.

Körülbelül ezt mondja Némedi, és nagyjából így is van csakugyan – vagy legalábbis így látszik belülről nézvést. Valóban az a tapasztalatunk, hogy a más területeken dolgozó kollégáinkkal alig van kapcsolatunk; mintha nem is egy tudomány lenne a szociológia, hanem száz. De hát más tudományokban is ez a helyzet: a specializálódás mindenütt feltartóztathatatlanul halad előre, és fizekre szedi a korábban egységes

diszciplínákat. Itt csak arról lehet szó, hogy a szociológiát talán hátrányosabban érinti a specializálódás, mint a többi tudományt.

Kérdés azonban, hogy tényleg így van-e. Nem lehet-e, hogy a szociológia éppen hogy kevésbé sínyli meg ezt a mostani nagy szétforgácsolódást, mivel már eleve nem is volt soha egységes? Nem lehet-e, hogy a sok specialitás laza koalíciója teherbíróbb, hogy nem is tud darabokra töredezni, mert eleve nélküli az ehhez szükséges szilárdságot?

Ez persze csak képes beszéd, és nem is szánom komoly érvek. Azt viszont fontos lenne tudni, hogy valóban minőségi változáshoz értünk-e most a szétesés folyamatában. Hiszen a specializálódás régóta tart, már jóval a tömeges egyetemi képzés előtt is jelentős volt a mértéke, és persze minden időpontban nagyobb, mint amilyen valamely korábbi időpontban volt. A szétesés veszélye tehát elvileg bármikor felvethető; honnan tudjuk, hogy éppen most vált akuttá ez a probléma?

De ez sem igazán lényeges. Lényeges érvem csak egy van, ez pedig az, hogy a szociológiának *van* uralkodó paradigmája, és ez a paradigma, úgy tűnik, elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a diszciplína széthullását – vagy legalábbis eddig elég erős volt hozzá.

Nem, nem fedeztem fel a bölcsek kövét. Ezt a paradigmát mindenki jól ismeri, csak éppen nem szoktunk így gondolni rá, mert megszoktuk, hogy inkább a funkcionalizmus, a marxizmus, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológia, az etnometodológia és a többi hasonló esetében beszéljünk paradigmákról, s hogy ezért a szociológiát sokparadigmás, azaz uralkodó paradigmával nem rendelkező tudományként gondoljuk el. Belülről nézve valóban ilyennek is látszik. a külső szemlélő számára azonban meglepően egységes és zárt tudománynak mutatkozik, egyetlen uralkodó paradigmával. Engem is meglepett, hogy milyen zárt és nehezen feltörhető dogmarendszernek látják a szociológiát azok, akik éppen megnyitni és feltörni szeretnék – például azért, hogy helyet csináljanak benne az evolúciós biológia és pszichológia számára. Nehéz elhinni, de ezek a külső megfigyelők a szociológusokat elvakult fanatikusoknak látják, akik érthetetlen makacssággal, szinte már önpusztító módon ragaszkodnak megkövesedett dogmarendszerükhöz – amely az evolúciós pszichológia felől nézve persze egy túlhaladott, hibás elképzelés. Tooby és Cosmides szerint például – az evolúciós pszichológia prófétáiról később még bővebben is lesz szó – ez az elképzelés – a *Standard Social Science Model* (SSSM), ahogy nevezik – zárt és koherens rendszer, amely nem csak a szociológia, de az antropológia és a pszichológia számára is egységes vonatkoztatási keretet ad. Később még visszatérünk arra, hogy mi is a hiba szerintük az SSSM-mel, de most már nem csigázom tovább a megvilágosodásra és persze paradigmára áhító szociológus olvasó kíváncsiságát: a nevezetes SSSM magja az a jól ismert „dogmánk”, hogy az emberek gondolkodását és viselkedését a *kultúra* határozza meg, amibe beleszülettek, és amit a szocializáció során elsajátítottak. *Nem* veleszületett képességek, tulajdonságok, ösztönök vagy hajlamok tehát, még részben sem, mert az ember – az általános tanulási képességét leszámítva – nem rendelkezik semmi ilyesmivel; hanem csakis és kizárólag a kultúra.

Vagyis a szociológia mindent a kultúrával magyaráz. Úgy véli, hogy az emberek születéskor egyformák, csak a szocializáció során válnak különbözővé, attól függően, hogy milyen kultúrába kell belenevelkedniük. Miért több itt az öngyilkosság?

Mert ez a kultúra ezt a megoldási mintát kínálja. Miért születik ott több gyerek? Kulturális beidegződések miatt. Miért agresszívakabbak a férfiak, mint a nők? Mert ezt írják elő a nemi szerepek. Miért szerelemből házasodnak az emberek? Mert ezt tanulták. Korábban miért nem szerelemből házasodtak? Mert akkor mások voltak a szokások. Miért diszkriminálják itt a kisebbségeket? Mert ebben a társadalomban erősek az előítéletek. Miért csinálnak ott olyan sok IQ-tesztet? Mert abban a kultúrában hisznek az intelligencia örökölhetőségében.

Ilyesféléképpen magyarázzuk a dolgokat, és szerencsés esetben azt is meg tudjuk mondani, hogy miért alakult épp ilyenné ez a kultúra, miért éppen ezek a minták, szerepek, szokások alakultak ki, hogyan született ez a hiedelem, mi táplálja ezeket az előítéleteket. Itt már sokfajta magyarázat lehetséges; az előítéletes gondolkodás okairól például biztosan mást fog mondani egy marxista, mást egy freudista, és megint mást mondjuk egy funkcionista. Nagy különbségek lehetnek köztük; lehet, hogy szóba sem állnak egymással, annyira kibékíthetetlennek látják a nézetkülönbségeket. De azt egyik sem fogja mondani, hogy az előítéleteség vagy akár csak az előítéleteségre való hajlam velünk született.

Van tehát ezek szerint mégis valami közös nevező, közös tudás, ami magától értetődő és vitathatatlan minden szociológus számára, függetlenül attól, hogy egyébként melyik irányzat híve. Annak a tudása, hogy az ember társadalmi, vagyis kulturálisan programozott lény. Hogy semmi sincs benne, ami ne lett volna meg előzőleg a kultúrában. Ezt tudni nem sok, de nem is kevés; arra mindenképpen elegendő, hogy a szociológia diszciplináris önállóságát megalapozza. A szociológiának nem elsősorban a tárgya vagy a módszere adja a megkülönböztető sajátosságát, hanem a szemlélete, az a mód, ahogy a dolgokat látja és magyarázza. Ha van a szociológusoknak közös nyelvük, sajátos kultúrájuk, akkor az e körül a tétel körül és a hozzá kapcsolódó, belőle folyó egyéb általánosságok körül épült ki; és ezen a közös kultúrán belül fejlődtek ki, mint sajátos szubkultúrák, az imént emlegetett irányzatok.

Well, ettől persze még a szociológia ezer darabra szakadhat, vagy meghalhat épenséggel egészben is. Csak annyit akartam mondani, hogy diszciplinánknak, minden látszat és ellenkező híresztelés ellenére, mégiscsak van központi paradigmája, ezért talán valamelyes kohézió is feltételezhető. Hogy ez mire vagy meddig lesz elég, azt nem tudom, de ha a szociológia állapotáról és kilátásairól gondolkodunk, akkor érdemes észben tartani, hogy *van* közös kultúránk, amihez (kívülről legalábbis úgy tűnik), eléggé ragaszkodunk is. Jobb, ha ezt mi is tudjuk, és nem csak azok, akik éppen ki akarnak forgatni belőle.

(2) A társadalomfogalom kiüresedése

A másik kettőtől eltérően ez a probléma természetesen csak a társadalomtudományokat érinti – sőt, voltaképpen csak a szociológiát, mert a többi társadalomtudomány számára a társadalom fogalma nem annyira fontos, megvannak nélküle is. De vajon a szociológiának tényleg olyan fontos-e, és ha igen, miért?

Semmiképp sem azért, mert a szociológia a társadalom tudománya, és ezért nem lehet meg egy szabatosan definiált társadalomfogalom nélkül. Némedi megmutatja, hogy milyen jól elvolt eddig azzal a pongyola képzetrel is, amelyben folyton egy-

másba csúsztak a konkrét, nemzeti társadalmak és az elvont, általános társadalomfogalom. Arról sincs szó, hogy elveszítené a kutatási tárgyát, mert társadalomfogalma a nemzetállami keretek között működő társadalmakhoz kötődik. Ha Kofi Annan holnap ünnepélyesen kikiáltaná a világállamot, a szociológiai kutatás ettől még nyilván nem válna tárgytalanná, hiszen továbbra is lenne bűnözés, társadalmi egyenlőtlenségek, szekularizáció, társadalmi mobilitás, szegénység és minden egyéb, ami a szociológia napi kenyerét adja; lenne tehát miről beszélni továbbra is. Hanem, mondja Némedi, a szokásos kerete az ilyen beszédnek, az válik bizonytalanná, elmosódottá. A keret, amit a speciális szociológiai probléma, az integráció és a szolidaritás kérdése jelöl ki. Hogy beszéljen a szociológus szolidaritásról, a társadalom jól vagy rosszul integrált voltáról, ha nincs már közege sem a szolidaritásnak, ha nincs (nemzeti) társadalom, amelyik jól vagy rosszul integrált lehetne?

Tehát az integráció és a szolidaritás iránti speciálisan szociológiai érdeklődés miatt fontos a társadalomfogalom kiüresedése. Valamilyen módon mégis ez a szociológia sajátos „tárgya”, speciális érdeklődési területe: a társadalmi rend problémája, a társadalmi integráció kérdése. Vagy ha nem is a tárgya, hát az az értelmezési keret, amely eddig sajátos tárgy híján is lehetővé tette a szociológiai diskurzust. Nézzük akkor ezt meg közelebbről.

A „nemzeti” itt a kulcsszó. Lehetne ugyan azt is mondani, hogy a nemzetállami keretek eljelentéktelenedése nem vezet feltétlenül a nemzeti társadalmak megszűnéséhez, hogy a magyar társadalom vélhetőleg nem szűnik meg attól, hogy Magyarország az Európai Közösség tagja lesz – de ez önáltatás lenne. Inkább azt kérdezzük: nem szűnt-e meg máris, vagy nem szűnik-e meg a csatlakozástól teljesen függetlenül is? Ahogy a többi is? A globalizáció nem csak a nemzetállamok szuverenitását kezdi ki, hanem a nemzetgazdaságok radikális átstrukturálása révén a nemzeti társadalmakat is durván átrendezi. Ennek következtében a szolidaritásnak sok fontos fajtája, azok, amelyek a nemzeti-nemzetállami szinthez kötődtek eddig, valóban elveszni látszanak. A globalizáció leértékeli a nemzetállam, a nemzetgazdaság és a nemzeti társadalom jelentőségét, és felértékeli a nemzeti feletti és alatti szinteket. A nemzeti-nél fontosabbá válnak egyfelől a nemzetközi és nemzetek fölötti szerveződések, másfelől pedig a kisebb, helyi társadalmak: régiók és városok, vallási, etnikai, szakmai és egyéb közösségek, mozgalmak, ideértve most már a világhálón szerveződő virtuális közösségeket is, de még a nemi hovatartozás vagy a szexuális preferenciák alapján szerveződő csoportokat is. A gazdaság világméretűvé válásával ismét eljött a városgazdaságok, városállamok kora: ahogy a globális szerveződések megerősödnek, úgy erősödnek, ezzel párhuzamosan, a lokálisak is. Ez a hagyományos, azaz a nemzeti alapú szolidaritások leépülésével jár együtt, s emiatt úgy tűnik, mintha hirtelen mindenféle szolidaritás eltűnne a társadalomból, mintha a társadalom a teljes felbomlás, atomizálódás fel rohanna.

Lehet, hogy így is van. Durkheim azonban valószínűleg azt mondaná, hogy ez minden bizonnyal csak átmeneti állapot, s hogy új identitások és szolidaritások vannak kiépülőben. S valóban, sok jel mutat arra, hogy csakugyan ez lehet a helyzet. Érdekes új identitások és szolidaritások formálódnak a szemünk láttára, némelyik

messze túlnyúlik az országhatárokon, és esetleg más határokon is,¹ és egyelőre nem tudni még, hogy ezek hogyan és mivé fognak összeállni.

De az is lehet, hogy nem állnak össze. Elképzelhető egy olyan forgatókönyv is, hogy a nemzetek fölötti szinten megvalósul valamilyen rendszerintegráció, ez alatt azonban semmi sem lesz, főleg társadalmi integráció nem. A társadalom széthullik darabokra: *homo homini lupus*, *Blade Runner* és apokalipszis. Ez nagyon rossz lenne az embereknek, de nem lenne szükségképpen rossz a szociológiának is. Nagyon jó szociológiát lehet csinálni egy ilyen társadalomban is – ahogy azt például Manuel Castells az *Információ koráról* szóló három kötetében (Castells 1996, 1997, 1998) máris megmutatta. Némedinek persze igaza van: a kialakuló új hálózattársadalom, amiről Castells ír, már „nem is társadalom a szó tulajdonképpeni értelmében”. Nem; de mégis ez korunk társadalmi valósága.

Vagy nem. Még nem tudjuk biztosan, hogy mit is tekintünk valóságnak, és nem is tudhatjuk, hiszen ez a szép új világ még alakulóban van: még minden cseppfolyós, bizonytalan. (Alighanem ez is a mélyebb oka a szociológia jelenlegi válságának: még nem érti igazán azt, amiről számot kéne adnia.) De akárhogy is alakulnak majd a dolgok, akár a totális dezintegráció, akár az integráció új formái felé halad a világ, akár – és valószínűleg ez a helyzet – egyszerre zuhan mind a két irányba, a szociológiát mint vállalkozást semmiképpen sem lehetetleníti el az a tény, hogy az integráció hagyományos alakzatai szétporladnak. A „társadalom” régi fogalmától persze búcsút kell vennie, és fel kell adnia azt is, hogy ez a szint kitüntetett jelentőségű az integráció szempontjából. El kell fogadnia, hogy az integrációnak (és a dezintegrációnak) sok szintje és formája lehetséges, és hogy az, amelyik a nemzeti társadalmak szintjén működött idáig, csak egy közülük, és hogy ennek a rovására most megnőtt a többi szint és forma jelentősége. A szociológia eddig is sokat foglalkozott ezekkel a társadalom alatti és fölötti szintekkel;² ezután nyilván még többet kell majd foglalkoznia velük – de az integráció és a szolidaritás iránti érdeklődéséről nem kell lemondania.

Persze nehéz feladat egy olyan társadalomról beszélni, ahol az integrációs formák sokaságával kell egyszerre számolni, s ugyanakkor mégis az integráció hiányával is, mert nincs kitüntetett integrációs szint. De nem megoldhatatlan: egy ehhez nagyon hasonló feladatot már sikeresen megoldottak azok a történészek, akik a középkori Európa társadalomtörténetével és történeti szociológiájával foglalkoznak. Tőlük lehet ezt megtanulni.

Sokan felvetették már, ilyen vagy olyan vonatkozásban, hogy valamiféle új középkor felé haladunk. Talán itt az ideje komolyan venni ezt a lehetőséget. A tudomány egyebek közt analógiákkal teszi a maga számára érthetővé a világot, a mi szép új világunk megértéséhez pedig az európai középkor kínálja a legközelebbi analógiát. Ahhoz, hogy a szociológia értelmesen tudjon beszélni az új világról, amely kezd

¹ „Seattle népe” az ázsiai *sweetshopokban* robotlók iránti szolidaritását nyilvánította ki, a győri Danone gyár megmentése érdekében pedig érdekes módon a cég franciaországi munkásai is kiálltak. Amerikai ökoterroristák állatokkal vállalnak szolidaritást. Magyarországon pedig, éppen most, amikor e sorokat írom, fontos csoportok állnak ki büszkén a homoszexuális szervezetek mellett.

² Elég itt utalni a világrendszer-elméletre az egyik végleten és a családszociológiára és a *sex and gender* tanulmányokra a másikon.

alakot ölteni körülöttünk, új perspektívára, új értelmezési keretre van szüksége. Ennek kialakításában segíthet a középkorkutatással való közelebbi megismerkedés.

Első pillantásra ez talán holdkóros gondolatnak tűnik, hiszen az egész modern fejlődés éppen a középkorival ellentétes irányban mozgott, és látszólag semmi sincs távolabb egymástól, mint a hierarchiaelvű középkori és a hálózatelvű posztmodern világ. A tagadhatatlanul létező lényegi eltérések mellett azonban nagyon sok hasonlóság is felfedezhető, és ezek ugyancsak nem lényegtelenek. Feltűnő egyebek között a nemzetállamok hiánya és sok a hasonlóság az identitások, szolidaritások és az integráció vonatkozásában is. Ugyanaz a tarka sokféleség; a gazdasági, politikai, vallási, szakmai, területi kötődések és elköteleződések hasonlóan bonyolult szövevénye; a közszférának és a magánszférának, a gazdaságinak, a politikainak és a társadalmiának ugyanaz a zavarba ejtő differenciálatlansága, egymásba csúszása; számtalan lokális és partikuláris képlet, és az egész fölött mégis valami univerzális szerveződés. Ismerős világ. Ha a szociológia kulcsokat keres a most alakulófélben levő új társadalmi valóság és benne az identitások és szolidaritások kusza szövedékének megértéséhez, akkor érdemes közelebbről tanulmányoznia a középkori korporációk és testvériségek világát. A XIX–XX. századi nemzetállamok katonás rendje felől nézve mai világunk persze idegennek és kaotikusnak tűnik, de ha a XIII–XIV. századi Európa felől nézzük, ismerősebbnek és érthetőbbnek fogjuk találni.³

Nem csodálkoznék, ha kollégáink nemsokára fálnák a középkori Európáról szóló történeti munkákat, az Amerikai Szociológiai Társaságban pedig új szekció alakulna *Sociology of the Middle Ages* névvel...

(3) A közönség elvesztése

Némedi itt két jól ismert folyamatra utal: az egyik a tömegtársadalom kialakulása, a másik a tömegkommunikációé. Az egyikben elveszett a régi, művelt, tájékozott polgári értelmiség, amelynek tagjai még könyveket, folyóiratokat olvastak, és Tolsztojról és Nietzsche-ről, Freudról és Marxról cseréltek eszmét azokban a régi, finom kávéházakban; ez a kicsiny, művelt elit eltűnt, feloldódott a hatalmassá duzzadt, de arctalanná-jellegtelenné és intellektuálisan igénytelenné vált középosztály szürke masszájában. A másikban pedig létrejött napjaink popkultúrája, amelyben az elmélyülten dolgozó, a művelt közönségnek elsősorban művein keresztül megmutatkozó értelmiségi helyét átvette a felületes, de jól csacsogó médiasztár, aki egyszerű és könnyen emészthető, mindig a legújabb szellemi divatnak megfelelő „új felfedezésekkel”, „meglepő eredményekkel” igyekszik stimulálni és kielégíteni az abban a félórában történetesen éppen szellemi izgalmakra beállított tömegpublikum szenzációigényét.

Valóban szomorú kép. Mit lehet erre vigasztalót mondani?

Lehet azért. Először is nyugtatgathatjuk magunkat azzal, hogy ez az átalakulás, szemben az előbb tárgyalt veszélyekkel, nem csak a szociológiát vagy a társada-

³ Ekközben természetesen a XIX–XX. századi nézőpontot sem szabad feladni, hiszen a mai világ a tegnapi folytatása: ez is kapitalizmus, csak kicsit másféle. Csupán arról lenne szó, hogy e mellé még a XIII–XIV. századi nézőpontot is vegyük fel. Ha a világ bonyolultabbá vált, akkor többet kell dolgozni a megértésért.

lomtudományokat érinti, még csak nem is a tudományokat általában, hanem tudományokat, irodalmat, művészeteket, filozófiát egyaránt. Sovány vigasz, de ha ők boldogulnak valahogy, mi is megleszünk talán.

Másodszor nézhetjük a dolog jó oldalát is. Az a bizonyos kis létszámú, de annál műveltebb polgári értelmiségi elit valóban eltűnt, de cserében itt van közönségnek az egész világ. A szociológusok, és általában a szellem emberei, ha élhetnek még ezzel az ódon zamatú kifejezéssel, ma minden korábbinál nagyobb közönséghez szólhatnak, és ez a publikum nem csak műveletlen, igénytelen emberekből áll.

Harmadszor talán erőt meríthetünk abból is, hogy nem a mi nemzedékünk az első, amelyiknek ebben az eltömegesedett világban kell figyelmes fülekre találnia. Az arányok változnak, de ebben az élményben már volt részük eleinknek is. Például az 1960-as években, amikor megjelent a televízió, és mégis tömegeket vonzottak a moziba a művészfilmek: Fellini, Bergman, Godard, Antonioni. Ezekben az években bővült ki hatalmasan az egyetemi oktatás is: tömegek lepték hirtelen el az egyetemeiket – és ezek a tömegek lelkesen olvasták (és vitatták!) Sartre, Habermas és Marcuse nem éppen könnyű munkáit. Az eltömegesedésnek ez az időszaka, a televízió hőskora volt, nemde, egyszersmind a szociológia aranykora is...

A baj ma inkább az, hogy a közönség is, a szociológia is elbizonytalanodott. A közönség ma nem tudja igazán, hogy mit is akarna hallani, a szociológia meg nem tudja, hogy mit mondjon – így persze azt se, hogy kinek. 1968 volt talán az utolsó történelmi pillanat, amikor a szociológiának még voltak illúziói, és volt közönsége is, amelyik osztotta ezeket az illúziókat. Amikor aztán a barikádokat elpucolták, a szociológia közönség nélkül maradt. Behúzott farokkal kullogott vissza a vackára, és szilárdan eltökélte, hogy ezután rendes tudomány lesz. Így is történt: ma elefántcsonttoronyban él, és gyönyörű sokváltozós elemzéseket produkál minden mennyiségben mindenféle dologról, a legteljesebb érdektelenségtől övezve. Módszerei szofisztikáltak, definíciói precízek, eredményei megbízhatóak, elméletei falszifikálhatók, ő maga konszolidált, beszédmódja korrekt, teljesítménye egyenletes, értékrendje szolid, állásfoglalásai óvatosak, politikai elvei nincsenek, abszolút veszélytelen, korhatár nélkül megtekinthető.

Vagyis a politikai klíma változott meg, szerintem, s ennek megfelelően változott meg a szociológia is. Bár sokáig úgy tűnt, hogy erre alkatilag képtelen, nagy erőfeszítések árán végül mégiscsak sikerült normális tudománnyá válnia – és így érdektelemné is. Pontosabban: a *mainstream* ma már csak annyira érdekes, mint bármely más normális tudomány – a sokat emlegetett halbiológia, például. Hogy a szociológiának még mindig van egy kis előnye a hallgatókért és olvasókért folytatott versenyben, annak egyrészt talán az az oka, hogy itt mégis emberekről van szó, még mindig, minden látszat és jobb célt érdemlő igyekezet ellenére, másrészt pedig az, hogy, nem kis részben válaszreakcióként erre a normalizálódásra, kialakultak érdekes, izgalmas új megközelítések is: például az etnometodológia vagy a feminista szociológia.

Itt tartunk. Ez talán a mostani válság másik oka: hogy a szociológiának sikerült igazi, normális tudománnyá válnia. Ez nem egyértelműen pozitív fejlemény. Inkább olyasmi, mint amikor a balkezest „sikerül” leszoktatni a balkezességéről. Milyen ügyesen használja most a jobb kezét! Igen, de neki nem az a jobbik keze. A szocio-

lógia abnormális tudományként jött a világra, és idegen a természetétől, hogy ennyire normális legyen.

Persze a közönség is hibás, vagyis hát a társadalom, amiért hagyta, hogy ezt tegye magával. Hogy befelé forduljon, és elveszítse kapcsolatát az étellel és a társadalommal. De úgy látszik, minden nemzedéknek olyan szociológiája van, amelyet megérdemel. A 68 utáni nemzedékek alighanem ezt érdemelték. Talán „Seattle népének” majd más igényei lesznek.

És hibás, persze, a szociológia is. A nagy igyekezetben, hogy rendes tudománnyá váljék, nem csak érdektelenné, de túlságosan szofisztikálttá is vált: elvonttá, szakmaiává, nehezen érthetővé. Valamikor, nem is olyan régen, egy szociológiai tanulmány megértéséhez még nem kellett különösebb előképzettség: elég volt az átlag fogalmát ismerni és a százalékszámítás technikájával tisztában lenni. Ma már ez kevés. Számptalan új módszer született, kifinomult technikák, amiket csak a beavattak értenek, és a szociológusok valósággal tobzódnak az új technikák kínálta lehetőségekben: magára valamit adó kolléga faktoranalízisnél alább már nem adja, ha tanulmányt ír. Így, még ha olykor érdekes lenne is egy-egy írás, közönséges halandó azt meg nem értheti. A szociológia, legalábbis ami a *mainstream*-et illeti, ezoterikussá vált.

Ez a két tendencia összefügg, egymást erősíti. Ha már az ember érdektelen dolgokkal foglalkozik, ami a nagyközönséget úgysem érdekli, akkor sem, ha értené, akkor nem is kell, hogy értse; akkor nem kell szépen és érthetően írni. Akkor az ember a szakmának ír, és ha a szakmának ír, akkor másként kell érdekesnek lennie: akkor a technikával, a módszerekkel kell brillírozni. És ha ezzel elismerést lehet szerezni a szakmán belül – márpedig lehet, szinte csak ezzel lehet –, akkor mindegy is már, hogy mit mondana a nagyközönség, hisz úgyis csak a szakma elismerése számít. Akkor pedig csak a technikai tökéletesség, csak a gyakorlat kivitelezése fontos, a téma lehet olyan is, ami a nagyközönség számára érdektelen – sőt, *talán jobb is*, ha az: aki szakmai elismerésre vágyik, az ne kacsintgasson kifelé, ne akarjon a téma érdekességével pontokat szerezni. „Botrányhősök kíméljenek!” – ez áll a *mainstream* szociológia pontozóbíráinak kitűzőjén. Az a szociológia, amit anyánk is értene, és még érdekesnek is találná, nem szociológia – de legalábbis biztosan nem *mainstream*.

Ha pedig valaki a nagyközönségből mégis értetlenkedni, akadékoskodni kezdene, és kifogásolná, hogy nem érti, amit mondunk, egy szavunkat sem, mert nem emberi nyelven beszélünk, de abból a kevésből, amit mégis sikerült felfognia, azt gyanítja, hogy érdektelen dolgokról értekezünk – nos, akkor őt majd szépen, halkan, okos szóval felvilágosítja valamelyikünk, hogy a tudomány már csak ilyen, ugye; sajátos fogalmakat alkot magának; sajátos nyelvet, hogy precízen tudjon fogalmazni; sajátos módszereket, bizony némelyik elég bonyolult is lehet, hát sajnos ez már csak így van; igen, tagadhatatlanul ezoterikus kissé, de hát ez elkerülhetetlen, ugye a relativitáselméletet se érted, hát akkor mit akarsz, mink is tudósok vagyunk, nézzé’ inkább tévét.

És az illetőnek nagyjából még igaza is lenne. A tudomány valóban ilyen, és ma már, hogy „rendes” tudománnyá vált, a szociológia is ugyanúgy rászorul a tudománypszerűsítő és az újságírók közvetítő munkájára, mint a részecske kutatás vagy a genetika. Ezt el kell fogadni: a tudósok egymásnak írnak és legfőlőbb még a

megrendelőiknek, ha vannak, de már nem a közönségnek – legalábbis nem elsősorban. Ám ez még nem lenne baj, hiszen ezért vannak az újságírók, hogy közvetítsenek.⁴ A baj inkább az (és ezért lenne csak részben igaza kollégámnak), hogy a szociológia már az újságírók számára sem elég érdekes; hogy nincs olyan mondanivalója, amit érdemes lenne továbbadni. Nem a közönség veszett tehát el, hanem a mondanivaló; ha a szociológiának lenne érdemleges mondanivalója, lenne figyelő közönsége is.

A mondanivaló hiánya tehát a fő baj, és ehhez képest másodlagos, hogy a szociológus szakemberré vált, ennek minden előnyével és hátrányával, a szociológia pedig szakszerűvé és ezzel egyben belterjessé, ezoterikussá is. Ez sem egyértelműen pozitív fejlemény; még azt is lehetne mondani, hogy éppen a szociológia ezt nem engedheti meg magának, még akkor sem, ha minden más tudomány is ilyen. Mert e tekintetben, minden normalizálódása ellenére, továbbra is abnormálisnak kell maradnia. A szociológia ugyanis nem csak tudomány, hanem – sokkal inkább, mint a többi társadalomtudomány – a modern társadalom valamiféle öntudata is: egyike azoknak a sajátos formáknak, amelyekben és amelyek révén a társadalom reflektál önmagára. Tehát ideológia is, ha úgy tetszik: nem csak a fennálló leírása, hanem a kellő igénylése is; a társadalomról való, lehetőség szerint elfogulatlan, tárgyyszerű gondolkodás, amihez azonban mégis hozzátartozik a jó társadalomról való gondolkodás is. Ebben a funkciójában pedig értelemszerűen nem csak a társadalomról kell beszélnie, hanem szólnia is kell a társadalomhoz; és ha nem tud közvetlenül a társadalomhoz szólni, akkor elveszíti, ha nem is a létalapját, de mindenképpen az egyik legfontosabb funkcióját.

Van ebben valami, kétségtelenül, és nyilván jó lenne, ha a szociológia megőrizhetné valamennyit a közönséggel való közvetlen kapcsolatából is. De egyrészt talán nem elsősorban a közvetlenségen múlik a dolog, másrészt meg valószínűleg illúzió azt gondolni, hogy az a régi, intimebb kapcsolat a közönséggel, ami a múlt századfordulón és talán még a huszadik század első felében is (Magyarországon pedig még a hatvanas években is) jellemezte a szociológiát, helyreállítható; talán még valami magasabb szinten is, mondjuk az Internet segítségével. A világháló kétségtelenül fantasztikus új lehetőségeket nyit meg a szociológia előtt is, és nem csak a kutatás és a szakmai érintkezés, hanem a publikálás számára is; de ez, egyelőre úgy tűnik, inkább a tágabb értelemben vett szakmai közönség hatalmas méretű kitágulását hozza majd magával – ami persze magában véve is nagyszerű dolog –, nem pedig egy új, világméretű közönség kialakulását. Hosszabb távon persze ez is változhat, de most még biztosan nincs meg ez az új, globális közönség. Ha ezt az írást (angolul persze) felrakom a honlapomra vagy megküldöm valamelyik *online* folyóiratnak, akkor biztosan nagy örömet szerzek vele sok kollégának és szociológushallgatónak szerte a világon Hong-Kongtól Alaszkáig, de szomszédaim és rokonaim ugyanúgy nem fogják elolvasni, mintha most a kezükbe nyomnám. Ahhoz ugyanis olyasmit kellene írnom, méghozzá érthető, emberi nyelven, ami őket is érdekli, méghozzá nagyon. Vagyis lehet, hogy potenciálisan az

⁴ Régen ez valóban másképpen volt, akkor még az a szűk értelmiségi elit közvetítők nélkül is boldogult, mert megvolt hozzá a kellő műveltsége. Ebben igaza van Némedinek, ebben a vonatkozásban tényleg nagy és visszafordíthatatlan a változás: de nem csak azért, mert a mai tömegpublikum már nem annyira művelt; hiszen ma már a műveltségi elitbe tartozók, de még a szakmabeliek is közvetítőkre szorulnak, mert nem látják át a hatalmas tömegtermelést már ők sem.

Internet minden eddiginél nagyobb közönséget jelent, de ehhez a szociológiának is meg kellene változnia. Jó, az érthetőség nem fontos, erre ott vannak, ugyebár, az újságírók; az viszont elengedhetetlen, hogy érdekes és fontos legyen, amit írunk. – És ezzel visszajutottunk az előbbi kellemetlen felismeréshez: nem a közönség veszett el, hanem a mondanivaló. Pontosabban: a szociológusoknak sok mondanivalójuk van egymás számára, de momentán nincs igazán mit mondaniuk a nagyközönségnek; ezért momentán nincs is nagy közönségük.

Úgy tűnhet, hogy ezzel még sötétebbre festettem a Némeditől már amúgy is elég vigasztalanná árnyalt képet, de ez csak a látszat; valójában a kép most kicsit derültebb. A fentiekből ugyanis az következik, hogy ha lesz újra mondanivalója a szociológiának, akkor lesz közönsége is megint. Egyetértek tehát Némedivel abban, hogy mély társadalmi folyamatok befolyásolják a szociológia sorsát, de azt hiszem, túlságosan borúlátó, amikor úgy látja, hogy közönségünk egy visszafordíthatatlan folyamat áldozata lett. Szerintem inkább arról van szó, hogy a jelenlegi politikai klíma nem kedvez a kölcsönös egymásra hangolódásnak. Ez is mély társadalmi folyamat hatására alakult így, de ez még megváltozhat.⁵

Összefoglalva az eddigieket: én úgy látom, hogy a Némedi által tárgyalt válságtendenciák egyike sem annyira fenyegető, hogy komolyan aggódnunk kéne a szociológia fennmaradásáért. Az már más kérdés, hogy jó-e a világnak vagy magának a szociológiának, ha úgy marad fenn, ahogy most van. Olyan nagyon, azt hiszem, nem jó egyiknek sem. A szociológiának alighanem újra kellene gondolnia a feladatát és a helyét a tudományok között, és egy olyan profilt kellene kialakítania, amely jobban illik a természetéhez – körülbelül úgy, ahogy azt Zaid javasolja (Zaid 1991). De erről majd később. Most nézzünk át kicsit Amerikába, további bajokért: hátha ott találunk valami olyat, ami igazán okot ad a kétségbeesésre.

További bajok Amerikából

Amerikában minden nagyobb; a szociológia körüli aggodalom is.

Aggódo írások persze mindig voltak, hiszen a szociológia egész történetét végigkísérte a szorongás, hogy valami nincs rendben ezzel a tudománnyal, az utóbbi tizizenöt évben azonban valahogy nagyon elszaporodtak a diszciplína válságáról értekező dolgozatok. Nem tudom itt áttekinteni ezt az aggodalomirodalmat, mert túl nagy, és nem is ismerem eléggé, de abból a néhány könyvből és tanulmányból, ami a kezembe került, számomra a következő kép kerekedett ki.

⁵ Természetesen akkor majd a szociológia belső értékrendjének, jelenlegi jutalmazási rendszerének is meg kell változnia: akkor nem csak arra kell majd pontot adni, hogy valami jól meg van csinálva, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy az a valami érdekes-e, fontos-e annyira, hogy egyáltalán meg legyen csinálva. Ez nem valami radikális követelmény. Sir Karl Popper is éppen így gondolta. „Mint minden más tudomány, a társadalomtudomány is pontosan aszerint sikeres vagy sikertelen, érdekes vagy lapos, termékeny vagy terméketlen, hogy mennyire jelentősek és érdekesek a problémák, amelyeket tárgyal, és természetesen azzal arányosan is, hogy mennyire becsületesen, mekkora egyenességgel és egyszerűséggel ragadja meg e problémákat” (Popper 1976: 281).

(1) Fragmentálódás, dezintegráció, orientációvesztés

Ezt már ismerjük. Ez kapja a legtöbb figyelmet, a legtöbben ezt tekintik a tulajdonképpeni alapnyavalyának. Jonathan Turner például 1988-ban a *Pacific Sociological Association* elnökeként *The Disintegration of American Sociology* címmel tartotta meg beszédét (Turner 1989). 1990-ben Randall Collins ezt írta: „Mint diszciplína, elvesztettünk minden koherenciát: specialitások konglomerátumává váltunk, mindegyik a maga útján jár, és egyik sem tartja különösebben nagyra a többit” (Collins 1990: 311). Howard Becker és William Rau 1992-ben azt írták, hogy a szociológia a kilencvenes évekre „reménytelenül fragmentálódott”, és nincs sem elméleti, sem módszertani, sem intézményi centruma (Becker–Rau 1992).

A szakterületek számának növekedése valóban elképesztő, és az is igaz, hogy ez viszonylag új fejlemény: igazából csak a hetvenes évektől jellemzi a diszciplínát. 1970-ben az Amerikai Szociológiai Társaságnak még csak 8 aktív szekciója volt, két évtizeddel később már 38. A valódi probléma azonban nem a tematikus sokféleség, legalábbis nem önmagában, hanem a különböző elméleti irányzatok elburjánzása, az egységes szemlélet hiánya; igazából erre gondolnak, amikor fragmentálódásról, dezintegrálódásról beszélnek. (Ez a teoretikus sokféleség is megjelenik a szekciók alakulásában: például a feminizmus gyors térnyerése látható abból is, hogy a ma legnagyobb szekció, a *Sex and Gender* még nem is létezett 1970-ben, az ötödik legnépesebb, a *Race, Gender and Class* pedig még 1995-ben sem.)

A szociológia tehát szétesik egymástól független részterületek és elméleti orientációk kusza halmazává. A legtöbben ezt az uralkodó paradigma hiányával magyarázzák. Crane és Small például az idézettségi adatokat elemezve arra jutottak *Az amerikai szociológia a hetvenes évek óta: egy diszciplína növekvő identitásválsága* című tanulmányukban, amelyben a közgazdaságtannal hasonlították össze a szociológiát, hogy az utóbbinak gyakorlatilag nincsenek központi, „magként” funkcionáló területei, nincs jól kivehető, határozott identitása, és irodalma is egyre jobban beágyazódik más diszciplínák irodalmába. Tipikus és sokat hivatkozott példa a két Turner (1990) közösen írt könyve, *A lehetetlen tudomány*. A szerzők szerint a szociológia aranykorában, a hatvanas években és a hetvenes évek elején, amikor a hallgatók előzőnlőtték a szociológiai kurzusokat, a szövetségi kormány pedig hatalmas összegekkel támogatta a kutatást, a szociológiának még volt uralkodó paradigmája: az elméleti gondolkodás számára a parsonsi, módszertani vonatkozásban pedig a lazarsfeldi paradigma jelentette a mintát. E paradigmák felbomlása és az ebből következő elméleti és módszertani sokféleség, zűrzavar okozta szerintük a szociológia hanyatlását.

(2) Elkötelezettség, útpolitizáltság, degenerálódás

Van azonban egy másik, politikai, vagy ha úgy tetszik, szociológiai olvasata is a jelenlegi válságnak. Van, aki egy bizonyos egységet érzékel a sokféleségben, és az irányzatokban nem egyszerően a bomlás, hanem a romlás virágait látja. Irwing Horowitz (1993) szerint, aki valamikor a baloldalon indult, de mára nem csak hogy kiábrándult egykori eszményeiből, hanem kifejezetten jobboldalivá lett, a szocioló-

gia igazi és gyógyíthatatlan baja az, hogy marxisták, feministák és más balos aktivisták karmai közé került, és így elfogulatlan vizsgálódásból pártos ideológiahirde-téssé lett. Ő tehát a hanyatlás okát nem a határozott elméleti orientáció elvesztésében látja, hanem, ellenkezőleg, úgy véli, hogy nagyon is határozott meggyőződések rabja lett a szociológia, és ez bénítja meg a tudományos munkát. A szociológiával eszerint nem az a fő baj, hogy irányzatokká bomlott, hanem hogy irányzatossá lett.⁶

Horowitz könyve hajmeresztő olvasmány: műfaja volta keppen a feljelentés, hangvétele a McCarthy-korszak szebb napjait idézi. Ezzel együtt, bár kicsit nehezemre esik komolyan venni, hogy az amerikai szociológia tanszékeket balos felforgatók tartják megszállva, el kell fogadnom, hogy valami mégis lehet abban, amit mond, hiszen Amerikába szakadt magyar kollégánk is úgy látja, hogy kicsit el van ott túlozva a politikai korrektség. Böröcz a „baloldali» társadalomkritikai-radikális reformmozgalmak kifulladásá után(i), egyfajta érzelmileg a társadalom átalakulása iránt elkötelezett, de mindenfajta irányt, talajt, társadalmi kontextust nélkülöző »utó-balosság« világáról” ír, amelyben a szociológusok egy része az „identitás” és a „multikulturalizmus” jelszavával fellépve azon dolgozik, hogy „a szociológia tanszékek helyét rassz-etnicitás-nem-nemorientációs tanszékek vegyék át” (Böröcz 1997: 178).

És valami hasonlót mond Peter Berger is. A hatvanas évek elején írt nagyszerű kis könyvének a csábító *Invitation to Sociology* címet adta, s valóban több nemzedéknek csinált vele kedvet a szociológiához. Most azt fontolgatja, hogy inkább el kéne tanácsolnia mindenkit. *Sociology: A Disinvitation?* című, 1992-es írásában (Berger 1992) négy fontos fejleményt hoz fel a II. világháború utáni időkből, amelyeknek magyarázatával a szociológia adós maradt. Ezek: a társadalmi elégedetlenség a hatvanas évek végén a fejlett nyugati országokban, Japán és az ázsiai „kistigrisek” fel-

⁶ Íme néhány mondata a vitában sokat emlegetett könyve (*The Decomposition of Sociology*) első lapjairól, ízelítőül:

„A szociológia az elégedetlenség nagy lerakatává vált, olyan egyének gyülekezőhelyévé, akiknek speciális érdeklődése a meleg és lesbikus jogoktól a felszabadítás teológiájáig terjed. De ez felgyorsította a szétesés folyamatát. Minden beszéd a közös demokratikus kultúráról vagy az egyetemes tudományos alapokról gyanússá vált. A magukat szociológusnak maszkírozó ideológusok ebben csak a burzsoá objektívizmus veszélyes formáit vagy – még rosszabb! – imperialista igényeket látnak...

A szociológiai kurzusok és tankönyvek a forradalomra való buzdítás tárházai – az egyenlőtlenségek ünneplése, nem pedig komoly erőfeszítés a megszüntetésükre. A faji, az osztály- és a nemek közti különbségek minden mutatója arra szolgál, hogy rejtett vagy nyílt módon azt a következtetést sugallja, hogy az amerikai társadalom nem csak hogy képtelen megoldani a problémáit, de ő maga a probléma...

A szociológia nem a tartalmi elemnek köszönheti a fennmaradását, hanem csakis annak a ténynek, hogy művelői elmozdíthatatlanul ülnek az egyetemi és főiskolai tanszékeken. Mert csak itt, a mindennapi élet kinjaitól és fáradalmaitól való mentesség utolsó középkorias menedékhelyén, ahol a készpénzviszony még mindig nem uralkodó, lehet büntetlenül ultraforradalmi doktrínákkal fertőzni a gyanútlan ifjúságot.

A szociológia ma már ideológia (vagy inkább ideológiák sokasága), szemben azzal, ami korábban volt: az ideológiák tanulmányozása. Ilyen körülmények között a komoly tudományosság és a tudományos kutatás képviselői szükségképpen elmenekülnek.”

emelkedése, a vallásos megújulás (és a szekularizációs elmélet csődje) és a Szovjet-unió és a szocialista országok összeomlása.⁷

Berger a négy kudarcnak négy okát adja. Az első a *parokializmus*: az ilyen nagy kérdések megválaszolásához nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség, de az amerikai szociológia szűklátókörű, figyelme nem terjed túl az amerikai társadalmon. A második az, hogy a szociológia a *trivialiszt* részesíti elonyben: a természettudományok majmolása a survey típusú vizsgálatok és a kvantitatív módszerek egyeduralmához vezetett, ezek pedig csak a kicsi és jól körülhatárolható problémáknál alkalmazhatóak, ám sajnos nem minden probléma ilyen. A harmadik ok a túlzott *racionalizmus*: a közgazdaságtan majmolása, a racionális cselekvés elméletére épített szép és terméketlen modellek nem visznek közelebb a valósághoz. Végül a negyedik ok az *átpolitizáltság*. A hatvanas évek rendszerkritikai mozgalmi nem tűntek el nyomtalanul, hanem intézményesültek, politikailag és kulturálisan is. Az akkori fiatal lázadók ma középkorúak, s egy részük szociológiaprofesszor. Annak idején nagy hatással volt rájuk C. Wright Mills szociológiai kritikája; sokan közülük egyfajta „ideológiai delíriumba” kerültek, „marxista és kvázi-marxista feltevések” ejtették őket rabul, ezektől remélték a diszciplína minden bajának megoldását. Sikerült is kialakítaniuk egy olyan elméleti orientációt, amelyik nem fetisizálta a kvantitatív módszereket, valóban a „nagy kérdéseket” állította a középpontba, ezeket nemzetközi összehasonlításban vizsgálta (világrendszer, minimum), és képviselőinek biztosította azt a jóleső felsőbbrendűségi érzést, hogy csak ők tökéletesen tudományosak, mindenki más a „hamis tudat” fogságában vergődik. Bár a „nagy kérdésekre” adott válaszaik hamisnak bizonyultak, azt sikerült elérniük, hogy az objektivitást és az értékmentességet ma már mindenki lehetetlen kíváncsolomnak véli: a szociológusok nyíltan az ügyvéd, a szószóló szerepében tetszelegnek. A szociológia így ma már nem tudomány, csak ideológia és propaganda. A baloldal hanyatlásával a feministák és a multikulturalisták vették át a vezető szerepet – de nincs kizárva, figyelmeztet Berger, hogy a jövőben jobboldali ideológiák is helyet követelnek majd maguknak.

Berger kritikájának élet némiképp enyhíti, hogy szerinte nem csak a szociológia van rossz állapotban, hanem a többi társadalomtudomány és a humaniorák is (ebben élesen eltér a véleménye a Horowitzétól), és hogy még nem adta fel egészen a reményt, hogy a dolgok jobbra fordulhatnak. Hangvétele nem olyan ellenséges, mint a Horowitzé, és a kritikája is differenciáltabb, ami persze abból is adódik, hogy differenciátlanul keverednek nála az apolitikus-tudományos *mainstream*-mel és az átpolitizált-ideologikus „avantgárd”-dal kapcsolatos ellenérzései. Az általa felhozott négy ok közül az első három a *mainstream* kritikája, és csak negyedikként, de persze annál hangsúlyosabban kerül elő a Horowitz-féle „balosság”; de elsődlegesen ezt is a *mainstream* terméketlenségére adott jogos válaszreakciónak látja, és csak végletes elfajulását és kritikátlaná válását tekinti degenerálódásnak.

⁷ Ezek között igazából csak két speciálisan szociológiai probléma van, a másik kettő esetében a közgazdaságtan és a politológia is erősen illetékes, és – bár ez sovány vigasz – ezek képviselői sem nagyon jeleskedtek a megoldásban, úgyhogy itt nem valami különleges, csak a szociológiára jellemző impotenciával állunk szemben. De Bergernek mégis igaza van: a szociológia is rosszul teljesített.

Én ezt a történetet egy kicsit másként látom. Szerintem a lazarsfeldi paradigma nem múlt ki a parsonsival együtt, hanem éppen hogy megerősödött, amikor a funkcionálisnak az elmélet területén fennálló egyeduralma megszűnt: mert most már csak a kvantitatív módszerek kötelezően előírt és egyöntetű alkalmazása biztosíthatta a szociológia viszonylagos egységének fennmaradását – és egyúttal elismert helyét is a többi tudomány között. A szociológia hanyatlásáért pedig legalább annyira felelős a kvantitatív módszertan biztonságot nyújtó bástyái közé menekült *mainstream* unalmassága, mint az az elméleti zűrzavar, amit a funkcionális bukása után színre lépő új irányzatok burjánzása okozott, vagy a terméketlen, doktriner „utóbalosság”, amit Horowitz és Berger az új irányzatok számlájára ír. Igaz, az unalmas *mainstream*-nek köszönhető, hogy a szociológia meg tudta őrizni a státuszát, és fennmaradt mint tudomány; az viszont az új irányzatoknak, hogy nem vesztette el egészen az érdekességét. Úgy látszik, a *mainstream* és az avantgárd minden szembenállás ellenére is kölcsönösen egymásra vannak utalva.

Csak hogy így egy rossz és terméketlen szembenállás és munkamegosztás jött létre a szociológián belül az érdektelen *mainstream* és a csupán „érdekes” avantgárd között; valami olyasmi, ami – engem legalábbis – a „hamis realisták” és a „túlfinanszírt lenyeglátók” bibói ellentétére emlékeztet. Bibó, persze egészen más összefüggésben, olyan zsákutcs történelmi helyzetekről beszél, amelyekben a legjobbak is csak két rossz lehetőség közül választhatnak: vagy „gyakorlatias emberek” lesznek, „akiknek számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, és ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében ... áll.” Vagy pedig „a másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különcségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják.” (Bibó 1986: 604.) Úgy vélem, valami hasonló történt a szociológiában is. Nem vállalkozom itt arra, hogy kifejtsem, miben áll a hasonlóság, azt meg végképp az olvasóra bízom, hogy kitalálja, mi lehet itt vajon a hazug konstrukció, de szerintem e néhány sorból kiindulva jobban meg lehet érteni a szociológia mai állapotát, a sokféleséget, a *mainstream* apolitikusságát és az avantgárd átpolitizáltságát, és mindkettő hiteltelenségét és terméketlenségét. Fenntartom tehát, hogy a politikai klíma megváltozása az oka annak, hogy a szociológia elvesztette kapcsolatát az élettel és a társadalommal, de a korábban mondottakat most kiegészítem azzal, hogy ez a kapcsolatvesztés nem csak a *mainstream*-re vonatkozik, hanem, bár talán kisebb mértékben, de az avantgárdra is. Az egyik megbízható, de érdektelen, a másik érdekes ugyan, de nem lehet tudni, hogy mennyire hiteles – és ezért végeredményben szintén érdektelen: csak „érdekes”, nem több.

(3) Kompetencia-, presztízs- és forrásvesztés

Ezek a további bajok, amelyek a dezintegrálódásból (és/vagy az degenerálódásból) mint fő bajból származnak. Röviden arról van szó, hogy a szociológia már nem teljesít úgy, mint régen, ezért csökken a presztízse, és kevesebb forráshoz jut.

(A) Teljesítménydeficit

(a) A szociológia sokak szerint csődöt mondott mint *tudomány*. Nem sikerült beváltania a hozzá fűzött reményeket: nem tárta fel a társadalomfejlődés átfogó törvényeit, nem alkotta meg a társadalom koherens, általánosan elfogadott elméletét, és a gyakorlatban felmerült társadalmi problémák megoldásához sem tudott érdemben hozzájárulni. A végeérhetetlen belső viták ellenére a szociológusoknak még az alapfogalmakban és az alapelvekben sem sikerült megegyezniük, minden tudományuk abban áll, hogy a semmitmondást látványos hókuszpókusszal körítik és érthetetlen „tudományos” zsargonba csomagolják. – Körülbelül ilyen és ehhez hasonló megfogalmazásokkal lehet találkozni; egy konkrétabb kritikát, a Bergerét, már láttunk az előbb.

(b) Panaszolják azt is, hogy a szociológusokat már nem veszik komolyan mint *szakértőket*: nem tekintik őket speciális kompetencia birtokosainak, nem használják szaktudásukat még a kifejezetten szociológusért kiáltó problémák megoldásában sem; inkább közgazdászokra vagy pszichológusokra bízák ezeket is. Ez a mellőzés, ahogy némelyikük fogalmaz, a legsúlyosabb megaláztatás, az „ultimate insult”.

(c) Végül a szociológia teljesítménye az *oktatás* területén is kívánnivalókat hagy maga után. A tankönyvek unalmasak, egyformák, az oktatás színvonala meglehetősen alacsony, a követelmények pedig minimálisak. A hallgatók azonban sokszor még ezeknek az alacsony követelményeknek sem tudnak megfelelni – de ez már áttevet a presztízs és a források kérdéséhez.

(B) Presztízs- és forrásvesztés

(a) Az egyik legfontosabb forrást a *hallgatók* jelentik. Ha a szociológia presztízse romlik, akkor egyrészt kevesebb hallgató akar majd szociológiát tanulni, másrészt, mivel a jobbak más szakokat választanak, a szociológiának be kell érnie a kevésbé jókkal. Ez rontja a szociológia alkupozíciót az egyetemeken, és mivel a PhD szintjén is be kell érnie a kevésbé jókkal, beszűkül az utánpótlási bázisa is.

(b) Hasonló a helyzet az egyéb forrásokkal is, mindenekelőtt a *kutatási pénzekkel*. Általános a meggyőződés, hogy a szociológia ebben a vonatkozásban is rosszabb helyzetbe került, kevesebb pénzt kap, mint korábban, mert romlott a megítélése.

(c) Végül a *presztízs* közvetlenül forrásként hasznosulhat, amikor az egyetemi adminisztráció vagy más tanszékek jóindulatát és támogatását kell megnyerni. Amikor a presztízs gyenge, és erős a versengés a forrásokért, előfordulhat, hogy a szociológia nem kap elég támogatást, és alulmarad a versenyben. A szociológia válságáról a nagyközönség a *Newsweek* hírmagazin egy 1992-es cikkéből szerezhetett tudomást (Kantrowitz 1992), amelynek apropóját az a nagy ijedelem adta, amit né-

hány szociológia tanszék megszüntetésének vagy lehetséges megszüntetésének híre keltett a szakmai berkekben.

A kivezető út

Ez a nagyjából egységesnek látszó kép akkor töredezik szét, amikor a vitában részt vevők előállnak a megoldási javaslatokkal. Csak ekkor derül ki, hogy tulajdonképpen mennyire másként látják a helyzetet. Kiderül, hogy a látszólag hasonló hangvételű kritikák mögött valójában nagyon eltérő nézőpontok és meggyőződések vannak; hogy, amint az szociológuséknál lenni szokott, még az alapkérdésekben sincs igazán egyetértés.

Először is nem mindenki szerint kell kivezető utat keresni. Van, aki azt mondja, hogy nincs is semmiféle probléma: a sokat kárhoztatott sokféleség valójában nem ártott a szociológiának, hanem éppen hogy használt. Clark elég meggyőzően mutatja meg, hogy a nők és a női témák megjelenése a szociológiában – némi leegyszerűsítéssel így operacionalizálja a sokféleség fogalmát – nem vált hátrányára a szociológiának, sőt ellenkezőleg: ha a pénz az elismerés megbízható mértéke, és ha a támogatást megköszönő tanulmányok arányának drámai növekedése valóban azt jelenti, hogy több kutatási pénz áramlott a szociológiába, akkor a sokféleség és a feminizmus integrálása kifejezetten javára vált a szociológiának, mert azóta több pénzt kap (Clark 1999). Azt hiszem, hasonló empirikus vizsgálatok még sok érdekes dolgot deríthetnének ki a szociológia állapotáról – talán még az is kiderülne, hogy nem is annyira válságos, mint hisszük.

A másik lehetőség, hogy van ugyan probléma, de már meg is szülte a saját megoldását. *Wallerstein* (Gulbenkian 1996), akinek javaslatát Némedi is – bár kétségei megfogalmazásával, de mégis egyetértően – ismerteti, ilyen egyszerű és elegáns módon oldja meg a problémát. Nem kell mindenáron helyreállítani a diszciplína egységét, mondja. Ha már szétesett, kár azon erőlködni, hogy újra összerakjuk: inkább az új idők jelének kell ezt tekintenünk, figyelmeztetésnek, hogy tágabb értelmezési keretre van szükségünk. Az elkülönült közgazdaságtan, szociológia és politológia már nem tudnak feladatuknak megfelelni; új, egységes társadalomtudományra van szükség. A szociológia szétesését tehát inkább tovább kell vinni, meg kell nyitni a határait, hogy egybeolvadhasson legközelebbi szomszédaival. Ez, ha nem tévedek, lényegében a marxi program felújítása, az egységes társadalomtudományé, amely együtt vizsgálja a gazdaságit, a társadalmi és a politikait. És Némedinek igaz van: „a jelenlegi neoliberális ortodoxiával és gazdaságpolitikai hiedelemvilággal ellentétés” ez a törekvés.

Végül a harmadik lehetőség, hogy probléma van ugyan, de megoldás nincs. Eszerint azért nem kell a kivezető utat keresni, mert ebből a válságból már nincs semmiféle kiút: a szociológiának befellegzett – és persze éppen az olyanok miatt, mint *Wallerstein*. Ez *Horowitz* álláspontja.

Mások úgy gondolják, hogy igenis van kiút. Van, aki tisztán elméleti alapon szeretné helyreállítani a diszciplína egységét: valaki például a társadalmi kontrollt javasolja olyan univerzális alapfogalomként, amely a szociológia minden területén használható, és így pótolhatja az elveszett uralkodó paradigmát (Gibbs 1990). Más

(Turner 1998) abban látna a megoldást, ha a szociológia, más tudományok mintájára, mérnöki tudománnyá válnék. Ha arra összpontosítaná erőfeszítéseit, hogy a való világban felmerülő gyakorlati problémákra dolgozzon ki megoldásokat, akkor nem csak elvesztett becsületét szerezhetné vissza, hanem közelebb kerülhetne egymáshoz az elmélet és a gyakorlat, és a mérnöki munka mint alaptevékenység körül újra egyesülhetne a szakma is.

Mások szerint a szociológiának nem más tudományokat kellene követnie, hanem el kéne fogadnia magát olyannak, amilyen, és éppen a gyengeségeiből kéne erényt kovácsolnia. E számomra igen rokonszenves álláspont szerint a szociológiának tudomásul kellene végre vennie, hogy öszvértudományként jött a világra, hogy valahol félúton áll a természettudományok és a humaniorák között, és az előbbiek módszereivel vizsgálja az utóbbiak tárgyait, de igazából nem „science”. Zaid (1991) igen érdekesen ír a szociológiának erről a köztes helyzetéről. Úgy véli, a szociológia igazi természete szerint kvázi-tudomány és kvázi-bölcsészet lenne, csak hogy ama sikeres évszázadban egyoldalúan csak a tudományos természetét művelte ki. A szociológusok azon dolgoztak, hogy elfogadtassák magukat és a tudományukat a tudományos közösséggel; ez volt a „becoming a science” projekt, egyfajta kollektív mobilitási stratégia, amivel a szakmának sikerült is viszonylag kedvező pozíciókat és megítélést kiharcolnia (önálló tanszék minden egyetemen,⁸ kutatási pénzek már a harmincas évektől,⁹ jelentős hatás más tudományokra¹⁰). A fejlődésnek ez a szakasza tehát nem volt fölösleges, és e fejlődés legfőbb eredményéről, a szakszerű tudományos módszerekről a szociológiának nem kell lemondania: ez az, ami komparatív előnyt jelent számára a bölcsészdiszciplínákkal szemben. De továbblépnie most már csak úgy lehet, ha felismeri és vállalja lényegi rokonságát a humaniorákkal is. A további haladás az eddigi irány, a tudományos karakter további erősítése ugyanis már nem lenne haladás: csak súlyos áldozatok árán lenne lehetséges, és ezeket az áldozatokat már nem érdemes vállalni. A közgazdaságtan példája mutatja, hogy milyen veszteségekkel jár, ha egy társadalomtudomány igyekszik a lehető legjobban megközelíteni a természettudományok által képviselt eszményt: leegyszerűsítő előfeltevéseket kell bevezetnie, hogy néhány egyszerű és matematikailag jól kezelhető vonásra redukálja a valóság gazdagságát. A szociológiának, ha nem elszegényíteni, hanem teljes eredeti gazdagságában akarja megérteni és magyarázni a társadalomban folyó életet, akkor fel kell adni az eddig követett stratégiát, amely egyoldalúan csak a természettudományos jelleget igyekezett kidomborítani, és ki kell építeni a kapcsolatokot a humaniorák felé is. A szociológus ne csak a statisztikai módszereket ismerje jól, hanem a jogot és az etikát is, ha például kriminológiával foglalkozik vagy az igazságosság-felfogásokat tanulmányozza; és általában legyen otthon vala-

⁸ Méghozzá nem is a legkisebbek. Az Egyesült Államokban a társadalomtudományi tanszékek között a szociológia a 4–5. helyen van a történelem, a közgazdaságtan és a pszichológia után, megelőzve a politikatudományt, az antropológiát és a földrajzt. (Bár az elit egyetemen a politikatudomány általában előbbre kerül a jogászképzésben játszott előkészítő szerepe miatt.)

⁹ Míg a történettudománynak és a filozófiának a hetvenes évekig kellett várnia, hogy szövetségi támogatást kapjon.

¹⁰ Például a történettudomány ma már elképzelhetetlen a szociológia fogalmai, módszerei és szemlélete nélkül, a politológusok pedig jobban ismerik a nagy szociológiai folyóiratokat, mint a politikatudomány orgánumait.

mennyire a történelemben, a néprajzban, a filozófiában, a nyelvészetben és az irodalomtudományban is. Szüksége is van erre, hiszen a szociológia olyan rendszereket tanulmányoz, amelyeknek elemei között nagyon sok egyfelől a jelentéssel bíró, másfelől a jelentést tulajdonító elem; márpedig az értelmezés és a megértés művészetét csak a humán diszciplínáktól lehet eltanulni. A gyengeségből így erényt lehetne kiváncsolni: ilyen furcsa, kettős identitású diszciplína nincs több, ezt a kettős identitást kellene kidolgozni és a szociológia egyedi sajátosságává és fő vonzerejévé tenni. Ez nem jelentené a szociológia radikálisan új alapokra helyezését, ellenkezőleg: a szociológia ezzel tulajdonképpen csak rátalálna eredeti természetére, és kialakíthatná az adottságainak legmegfelelőbb habitust.

Élesen szemben állnak ezzel azok a javaslatok, amelyek szerint éppen ezzel az eredeti természettel van baj, és ezért a szociológiát egészen új alapokra kellene helyezni. E javaslatok mögött az a meggyőződés van, hogy a szociológia jelenlegi válsága csak nyilvánvalóvá tette azt az alapvető bajt, amely már korábban is, sőt tulajdonképpen kezdettől akadályozta abban, hogy valódi eredményeket produkáljon (csak korábban ezt még el lehetett mismásolni valahogy); ez pedig az, hogy nem áll valódi tudományos alapokon. A feladat tehát az, hogy igazi tudományt kell belőle csinálni. Mivel többé már nem lehet remélni, hogy magából a szociológiából is ki lehet nyerni olyan alapelveket, amelyek szilárd alapokat adhatnának egy valóban tudományos szociológia megalkotásához – a jelenlegi elméleti zűrzavar ezt ékesen bizonyítja – nyilván más tudományokhoz kell fordulni ilyen alapelvekért.

Két tudomány került szóba már az 1980-as években, mint amelyek megfelelő tudományos alapokat adhatnak a szociológiának: az egyik a közgazdaságtan, a másik a biológia. A közgazdaságtan a racionális döntések elméletével környékezte meg a szociológiát, a biológia pedig a darwini evolúcióelméletet és a genetikát kínálta föl, mindketten azt állítva, hogy ezzel végre szilárd alapokhoz segítik a szociológiát. Mindkettő lényegében azzal akar „segíteni”, hogy megajándékozza a szociológiát az „emberi természetről” alkotott saját elméletével. Két naiv elképzelés van emögött: az egyik, hogy van valami általános emberi természet, amely minden korban és minden társadalomban alapvetően ugyanolyan, a másik, hogy a szociológiának mindenekelőtt az emberi természet ismeretére van szüksége ahhoz, hogy megértse, mi és miért történik a társadalomban, mert hát a társadalom, ugye, emberekből áll, mi másból. Ráadásul mindkét tudomány olyan emberképet kínál, amely teljességgel összeegyeztethetetlen a szociológia szemléletével: a közgazdaságtan profitmaximalizáló automatának látja az embert, a biológia pedig fitnesszmaximalizáló állatnak. Mindkét elmélet középpontjában az önérték, a túlélés és a szűkösen rendelkezésre álló forrásokért való versengés áll, de a közgazdaságtan szerint racionális lények, szinte már gépek, a biológia szerint viszont ösztönlények, szinte már állatok, versengenek a túlélésért.

Szemben a korábban tárgyalt javaslatokkal, amelyekről legalább annyi elmondható, hogy ha nem is segítenek, de talán nem is ártanak, ez a két javaslat kifejezetten veszélyes. Itt lényegében imperialisztikus, hódító törekvésekről van szó, amit ügyesen segélynek próbálnak álcázni. Egy tudomány presztízsét, és így képviselőinek presztízsét is, növeli, ha elméletei, módszerei más területeken is felhasználhatók; érthető hát, ha a közgazdászok és a biológusok megpróbálnak behatolni a szociológia területére. Hogy a szociológia igyekszik átvenni, hasznosítani, magába építeni a

más területeken kialakult eredményeket, az szintén érthető és helyeselhető; az adott esetben azonban nem kéne ünnepelve fogadni a hódítókat, mert olyan elméletekről van szó, amelyek lényegileg idegenek a szociológiától: nemcsak hogy nem használhatók, de kifejezetten a szociológia létét fenyegetik. A szociológiára ugyanis nincs szükség, ha a társadalmi élet jelenségei kielégítően megmagyarázhatók a szereplők kultúrafüggetlen racionalitásának feltételezésével (ahogy azt a közgazdaságtan állítja); vagy a szereplők kultúrafüggetlen genetikai konstitúciójára való hivatkozással (ahogy a régebbi szociobiológia hirdeti); vagy ha maga a kultúra visszavezethető az evolúció során kifejlődött speciális pszichológiai beállítottságokra és mechanizmusokra (ahogy azt az újabb evolúciós pszichológia hirdeti.)

Persze a hódítás veszélye igazából csak elméletileg áll fenn, a gyakorlatban a szociológia szétforgácsoltsága bizonyos védettséget jelent a hódító törekvések ellen: mivel nincs központ, aminek a meghódítása esetén az egész diszciplína a hódító uralma alá kerülhetne, a közgazdaságtan és a biológia a legjobb esetben is csak annyit érhetnek el, hogy új kiskirályságokat alapítanak a birodalmon belül. Ez a közgazdaságtan esetében már meg is történt: a szociológiai elméletről szóló újabb munkákban már rendszerint külön fejezetet kap a racionális döntések elmélete. A biológiával szemben eddig erősebb volt az ellenállás, de nem lehetetlen, hogy hamarosan a biológiaorientált szociológusoknak is külön *niche*-ük lesz a szociológián belül. Vagyis a szociológia képes integrálni és ezzel semlegesíteni a kívülről jövő kritikát olyan módon, hogy újabb irányzatokat csinál az inváziós seregekből, ennek azonban az az ára, hogy tovább növekszik a diszciplína szétforgácsoltsága, ami önmagában még talán nem lenne végzetes, de ráadásul most már idegen és ellenséges törzseket is meg kell tűrnie a birodalom határain belül, ez pedig végképp bizonytalanlanná teheti a szociológia amúgy is elég gyenge identitástudatát.

A közgazdaságtanról nem beszélek a továbbiakban, egyrészt mert ez a csata már elveszett, másrészt mert a veszteség nem is olyan nagy: a közgazdaságtan nem olyan erős, amilyennek mutatja magát, és a racionális döntések elméletéről is kiderült azóta, hogy nem jelent sem komolyabb fenyegetést, sem komolyan vehető alternatívát, mert végül is sosem tudja nélkülözni a kultúrára való hivatkozást. Ezenkívül a közgazdaságtan mégis csak rokon szegről-végről, és az egymástól való kölcsönzés, az egymás dolgaiba avatkozás is régóta kölcsönös. Ami, ha jobban meggondoljuk, tulajdonképpen érthető is: a két *homo, oeconomicus* és *sociologicus*, végül is nem állnak olyan nagyon messze egymástól: hogy az egyiket inkább az érdekei mozgatják, a másik meg inkább normakövető, az csak hangsúlykülönbség, és tulajdonképpen nem árt, ha a két tudomány erre időről időre figyelmezteti egymást.

Más a helyzet a biológiával.

Miért féljünk a biológiától?

A biológia nem rokon, sem szegről, sem végről, és itt nemigen lehet szó kölcsönösségről sem: senki nem ütközik meg azon, ha Csányi Vilmos, a kitünő etológus a globalizációról tart előadást az Akadémián, az viszont elképzelhetetlen, hogy egy nem kevésbé jó nevű szociológus, mondjuk, a hasítottkörműek öregrendjéről vagy pláne a női menopauza evolúciójáról értekezzen ugyanott. (Nem fájlalom ezt, csak

megállapítom.) A közgazdaságtantól eltérően a biológia erős, tekintélyes tudomány, nagyszerű elméleti megalapozással és tiszteletet parancsoló eredményekkel. Robusztus elméletre épül, a darwinizmusra, és a genetika révén már napjainkban is csodákat produkál. Pozíciója kikezddhetetlen, és a genetika előrehaladásának minden lépésével még tovább fog erősödni: a biológia lesz, semmi kétség, a XXI. század tudománya, ez már most látható.

Nehez lesz tehát vitába szállni a biológusokkal vagy bárkivel, aki a biológiára hivatkozik majd. Márpedig ilyenek lesznek szép számmal a szociológusok között is. Sokan nem tudnak majd ellenállni a csábításnak, hogy lenézett páriákból végre egy igazi, elismert tudomány képviselőivé lehetnek. És ehhez csak annyit kell tenniük, hogy feladják a szociológia eddigi *credóját* és megtérnek nativistának: hogy belásák és elfogadják, hogy az embert mégsem a környezet, a kultúra formálja, ahogy azt felvilágosulatlan eleink hitték naivan Durkheim és más hamis próféták ígéje nyomán, hanem bizony veleszületett tulajdonságai miatt válik bűnözővé vagy válik el, tanul jól vagy bukik meg, lesz hetero- vagy homoszexuális, tekintélytisztelő vagy lázadó. Ennyi kell csak: kis konverzió. A kvantitatív módszertan maradhat, remekül használható az új paradigmában is, csak ezt az ósdi *tabula rasa* csacsiságot kell elefelejtetni. Kis lépés ez az egyes szociológus számára, de nagy és nagyon rossz lépés lenne a szociológia mint tudomány részéről, ha a renegátoknak ezt a törzsét elismerné a szociológián belüli újabb irányzatként, mert ezzel átlépne egy olyan hatart, amit eddig igazából még a racionális döntésemélet esetében sem kellett átlépnie. De, ahogy épp ez a példa is mutatja, van rá esély, hogy ez bekövetkezik. Akkor pedig elképzelhető, hogy egy-két évtized múlva csak a biológiaorientált (és a mai *mainstream*-mel addigra szépen egybeépült) szociológia számít majd valódi, tudományos szociológiának, a többi irányzatra pedig, ha egyáltalán léteznek még, úgy tekintenek majd, ahogy félig-meddig már ma is: érdekes alternatív spekulációk, de tudományos státuszuk erősen kétséges.

Renegátok pedig lesznek szép számmal, mert a csábítás nagy, és legitimációban nem lesz hiány. Az új irányzat nem szorul ugyanis feltétlenül a szociológia elismerésére: elegendő legitimitást ad a biológia elismerése is, sőt, a Darwin nevével ékeskedő minőségigazolás az új, „tudományos” szociológia termékein még többet is ér. Emellett számítani lehet a nagyközönség zajos tetszésére is: a veleszületett tulajdonságokban való hit nagyon erős a mindennapi gondolkodásban, és a laikus közönség alig várja, hogy végre a tudomány is ráüsse a kórságot tanúsító pecsétet kedvenc rögeszméire. (Született bűnözők, például.) És végül ott van legitimáló erőként a privilegizált csoportok és a politikai jobboldal diszkrét, de hathatós támogatása is; ebben sem lesz hiány. Nagy igény van olyan tudományra, amelyik végre tényleg meggyőzően, kikezddhetetlen apparátussal és persze a politikai korrektség elveit nem sértve be tudná bizonyítani, hogy sajnos, nincs mit tenni, minden a génekben van. Egy ilyen projekt biztosan nem szenvedne hiányt forrásokban.

Ebben az összefüggésben kell olvasni Horowitz vádbeszédét és az övéhez hasonlóan ellenséges többi szociológiakritikát is. Horowitz nem magányos prófétaként ostromozza a szociológiát „balos” bűnei miatt: hasonló indulat munkál a biológiai forradalom bajnokai által fogalmazott kritikákban is. Bár az ő hangvételük, ahogy az a tudomány embereihez illik, általában visszafogottabb, inkább keresetten száraz és tárgyyszerű, semmint haragos, a szarkasztikus és lesajnáló megjegyzések mögött.

amikkel a feministákat és más „balosokat” illetik, ugyanaz a megvetés és dühödt ellenségesség érezhető. És néha az indulat is előtör. Marsland és Leoussi például, akik egy amerikai szociológiai folyóiratban panaszozzák el, hogy milyen borzasztóan „balos” az angol szociológia, és különösen az egészségügy szociológiája, a következőkben összegzik a szociológia bűneit:

„Az egyenlőtlenség megszállottja.

Hipnotizálja az osztályfogalom.

Perverz módon ellenáll annak, hogy megértse a hatalom természetét, és elismerje pozitív jelentőségét.

Naiv módon semmibe veszi a biológiai és a pszichológiai erők igazi hatalmát.

Sznob módon megveti a szabad világ társadalmait, teljesítményeiket és lehetőségeiket.

Reménytelenül elfogult a piaccal, a kapitalizmussal és a liberális demokráciával szemben.

Dogmatikus ellensége az individualizmusnak, nem fogadja el sem a társadalmi rend legitím alapjaként, sem pedig olyan alternatívaként, amely kihívást jelentene kedvelt kollektívista magyarázatainak számára” (Marsland és Leoussi 1996).

A szociológia legfőbb bűne azonban (sőt, ez már nem is bűn: hiba) az, amit *biofóbiának* neveznek: ez a szociológusok hagyományos és szinte már zsigeri idegenkedése a biológiától, pontosabban attól, hogy társadalmi jelenségeket biológiailag magyarázzanak. Ez az ősbűn, minden más ebből ered. A szociobiológusok felvilágosító hadjáratának az a célja, hogy megtörje és felszámolja ezt az idegenkedést, hogy elhitesse a szociológusokkal: valójában egy buta babona rabjai, és jobban járnának, ha felhagyva a makacskodással, feladnák végre ósdi előítéleteiket és a biológia legújabb tudományos eredményeit magukévá téve, nekilátnának a szorgos építők munkának.

De miért ez az elszánt jobbítani akarás, ez a kérlelhetetlen megváltási igyekezet? Miért nem lehet a tévelygőket meghagyni szomorú állapotukban, miért kell őket mindenáron az egyetlen igaz hitre téríteni?

Az imént idézett szerzőpáros beszédéből annyira süt a jobboldali indulat, hogy nemigen lehet másra gondolni, mint hogy politika van a dologban – és persze a politikai érdek elleplezésének szándéka is félreérthetetlen. Az idézett bűnlistából látható: a szociológiával nem csak az a baj, hogy tudománytalan, hanem az is, hogy baloldali. Azert tudománytalan, mert baloldali, és azért baloldali, mert tudománytalan: ha tudományos alapokon állna, nem juthatna baloldali következtetésekre. Ebben a beállításban az egyik oldalon a szociológia a politikai elfogultsággal és az ebből szükségképpen folyó tudománytalansággal van összekapcsolva, ahol is a politikai elfogultság történetesen baloldali elfogultságokat jelent, miközben a másik oldalon a biológia a tudományossággal egyenértékű, ahol is a tudományosság természetesen kizár mindennemű politikai elfogultságot. Vagyis aki baloldali, az tudománytalan, aki viszont nem az, az nem jobboldali, hanem tudományos. Az indulatos fogalmazásból gyanítható azonban, hogy mégis csak a jobboldali érzület az, ami itt dolgozik, de az elfogulatlan tudomány mezébe bújva, hogy ne kelljen meztelenül mutatkozni.

Ezzel persze nem akarom azt mondani, hogy a biológia valami jobboldali tudomány lenne – ilyen állat amúgy sem létezik. Sem azt, hogy a biológusok között sok

a jobboldali – bizonyára akad köztük néhány, de ez itt teljesen érdektelen. Itt egyáltalán nem a biológiáról van szó. Önmagában, hanem a szociológia biológiával való „feljavításának” tervéről. Készséggel elismerem, hogy a legtöbb biológus, aki a társadalomtudományok területére kirándul, őszinte meggyőződéssel, a legjobb szándékkal, tiszteletet parancsoló tudás birtokában és mindenfajta politikai hátsó gondolat nélkül teszi azokat az olykor igen elmés és mindig gondolatébresztő megfigyeléseit a mai kultúráról és társadalomról, amelyek némelyike miatt gyengébb idegzetű szociológusok néha mégis kénytelenek arcukat a tenyerükbe temetve halkán jajgatni vagy hangosan sóhajtozni. Nem; itt csak arról van szó, hogy a szociológia biológiai alapokra helyezése gondolata, függetlenül attól, hogy ezt kik és miért szorgalmazzák, nem ártatlan gondolat. Nem mondom, hogy e gondolat hívei mind jobboldaliak; elméletileg még az is lehetséges, hogy egyikük sem az. (Bár ez azért nagyon meglepne.) De az biztos, hogy a jobboldalnak kapóra jönne egy ilyen új szociológia, mert tudományos igazolást adna eszméinek. A terv szorgalmazóinak pedig kapóra jön az a bizalom és elismerés, amit a baloldali, tudománytalan szociológia ellenlábasaiként, az igazi tudomány bajnokaiként élvezhetnek. Ezért érdekük a baloldalinak mondott szociológia szapulása, és ez persze sokkal könnyebben megy jobboldali érzülettel, mint anélkül. De végül is mindegy, hogy milyen érzülettel teszik: a szociológia biologizálása objektíve mindenképpen a jobboldal érdekeit szolgálja. Amely jobboldalnak persze fontos érdeke az is, hogy rejtve maradjon; ezért bújik egy vitathatatlan tekintélyű tudomány széles háta mögé, és ezért kell a tudomány bajnokainak is apolitikusnak mutatkozniuk – de még jobb, ha tényleg azok. Ilyen bonyolult ez. Mindenesetre, ha a terv megvalósulna, akkor mégis csak az a bizonyos politikai klímaváltozás hozná meg ízes gyümölcsét: az apolitikussá lett, a tudományosságot zászlajára tűző szociológia – már tudniillik a *mainstream*, mert itt csak róla van szó – végre megtalálná apolitikus, szigorúan tudományos elméletét.

Hogy mindez nem csak paranoid képzelgés, de tényleg van mitől félni, arra talán elég a következő kis felmérés eredményeire hivatkoznom. Lee Ellis, aki büszkén hivatkozik arra, hogy már 1977-ben publikált egy tanulmányt a szociológia várható hanyatlásáról, aminek persze a biotópia lesz az oka (Ellis 1977), 1990-ben Steven Sandersonnal csinált egy kis kutatást arról, hogy az amerikai szociológusok miként gondolkodnak elméleti és politikai kérdésekről (Sanderson és Ellis 1992). A mintába került százhatvan-velahány kollégától egyebek között azt is megkérdezték, hogy milyen súlyt tulajdonítanak az emberi viselkedés meghatározásában a biológiai tényezőknek. Az alábbi tábla azt mutatja, hogy átlagosan hány százalékos súlyt adtak a különböző tényezőknek: a géneknek, a prenatális tényezőknek és a posztnatális, de nem társadalmi tényezőknek.

	Gének	Prenatális tényezők	Posztnatális nem társadal- mi tényezők	Összes biológiai tényező
Iskolai teljesítmény	16,7	5,4	6,1	28,2
Szexuális irányultság	20,5	3,5	2,3	26,3
Kisebbségi bűncselekmények	4,2	1,8	3,2	9,2
Súlyosabb bűncselekmények	6,8	2,5	3,8	13,1
Házassági stabilitás	2,5	0,7	1,8	5,0
Életkereset	6,8	2,3	3,1	12,2
Faji és etnikai attitűdök	0,8	0,2	0,7	1,7
Nemi különbségek				
---az erőszakos bűnözésben	11,0	1,0	3,3	15,3
---a gyermekgondozásban	8,0	0,7	2,1	10,8
---a szakmai érdeklődésben	3,0	0,5	1,2	4,7
Faji különbségek az iskolai teljesítményben	4,6	3,4	5,2	13,3

Hogy a posztnatális, de nem társadalmi tényezők mik lehetnek, azt persze csak találgatni tudom, de akármik legyenek is, ez a tábla mindenképpen elborzasztó. Laikusoknak még talán elnézné az ember az ilyesmit, hogy például az iskolai teljesítményben mutatkozó különbségeket több mint negyedreszben biológiai meghatározottságoknak tulajdonítják; de iskolázott, méghozzá szociológiailag iskolázott embereknek már aligha. Ha pedig gyakorló szociológusok taksálják több mint tíz százalékra a faji különbségek (!) szerepét, ráadásul azután, hogy „William Julius Wilson *The Declining Signification of Race* (University of Chicago Press 1978) című könyvében már egy generációval ezelőtt megmutatta, hogy a jövedelmi és osztályviszonyok egyenlőtlenségeinek részletes számbavétele után eltűnik a fehér és fekete bőrű fiatalok iskolai teljesítményében mérhető, közvetlen összehasonlításban meglehetősen jelentős különbség” (Böröcz 1997: 184) (és persze nem ez az egyetlen könyv, ahonnan ezt tudni lehet), akkor tényleg vége a világnak.¹¹

Ez hát a helyzet. Ijesztésül még annyit, hogy a biológiai értelmezés hívei nem korlátozzák érdeklődésüket a fenti témákra, hanem a szociológia úgyszólván minden területére szemet vetettek. Ugyancsak Ellis felsorolja azokat a szerzőket, akik dicséretes előrehaladást tettek valamelyik területen. A legtöbben a bűnözésről és az agresszióról írtak, de a témák között szerepel még: altruizmus és erkölcs, kommunikáció, demográfia és termékenység, kábítószer-használat, etnicitás és faj, család, érzelmek, érzések és motivációk, egészség és élettartam, incesztus, intelligencia és iskolai teljesítmény, nemzetközi kapcsolatok és ökológia, szabadidős és játéktevékenységek, személyiségfejlődés, vallás, vallásosság, nemi szerepek, szexuális és reprodukció viselkedés, szexuális orientáció, társadalmi rétegződés, társadalmi-kulturális fejlődés.

¹¹ A felmérés eredményeit egyébként a szociobiológia hívei is elkeserítőnek tartják, de ők azért, mert a szociológusok még mindig túl nagy súlyt tulajdonítanak a szociokulturális tényezőknek és túl kicsit a biológiaiaknak.

Ez lenne hát a gyógyítás; a csodálatos medicina, amit a szociológiának le kellene nyelnie, s máris stramm tudomány válna belőle. Ha már eléggé meg vagyunk ijedve, akkor érdemes kicsit közelebből is megismerkedni azokkal, akik ennyire ránk tudtak ijeszteni.

A csodadoktorok tudománya

A biológiai üdvözítés több változatban, különböző ízekben kapható. Az egyik a *szociobiológia*; ez a régebbi, az irányzat alapító dokumentuma Edward O. Wilson 1975-ben megjelent munkája, a *Szociobiológia: az új szintézis* (Wilson 1975). Ez lényegében a szociáldarwinizmus felújított, genetikailag felokosított változata, nagyon tudományosan rasszista és szexista. Bár ez főleg a korai munkákra igaz, mert mai képviselői már igyekeznek politikailag korrekt módon fogalmazni. Mégis, az irányzat mára eléggé lejáratódott, úgyhogy részben ezért is kellett színre léptetni egy új irányzatot, az *evolúciós pszichológiát*. Ez sokkal érdekesebb elmélet, és politikailag is sokkal korrektebb, mert nem rasszista (és dicséretére legyen mondvá, hangsúlyozottan nem az), csak szexista. Ennek az irányzatnak Leda Cosmides és John Tooby a szellemi anyja-atyja, a programadó mű pedig 1992-ben jelent meg: egy tanulmánykötet, a címe *Az alkalmazkodott elme: Evolúciós pszichológia és a kultúra kialakulása* (Barkow–Cosmides–Tooby 1992). Mindkét irányzat a darwini evolúcióelméletet próbálja alkalmazni a társadalomban megfigyelhető viselkedések magyarázatára, de a szociobiológia közvetlenül kapcsolja össze az öröklött tulajdonságokat és a viselkedést, így tulajdonképpen nincs szüksége a pszichológiára, míg az evolúciós pszichológia, mint a nevéből is ki lehet találni, közbeiktatja még a pszichológiai szintet is, tehát ebben a vonatkozásban is korrektebb. Egy harmadik irányzat a *humánétológia*, ez közel áll a szociobiológiához, de főként leíró jellegű, és nem ambicionálja annyira a társadalomtudományok megváltását, bár egyes képviselői, így például a mi kitűnő Csányi Vilmosunk is, imponáló magabiztossággal nyilatkoznak a modern társadalmak problémáiról is.¹²

Érdemes lenne ezeket az irányzatokat legalább annyira komolyan venni, hogy vitába bocsátkozunk velük; ami ugyanis a leginkább frusztrálja őket, az az, hogy a szociológia tudomást sem akar venni „új felfedezéseikről”, hogy szóba sem áll velük; ezért érzik ellenségesnek a szociológia beállítottságát. Pedig a szociológia alapállása tulajdonképpen nem elutasító, csak közömbös. Nem igaz, hogy ellenséges lenne a biológiával és az evolúcióelmélettel vagy a genetikával szemben, ahogy azt sokszor igaztalanul a szemére vetik; nem az a kifogása, hogy azok bármilyen értelemben rosszak vagy hibásak lennének, hanem egyszerűen csak úgy véli, hogy nem relevánsak a számára. Az emberré válással ugyanis alapvetően új helyzet alakult ki: a biológiai adottságok mint a viselkedés meghatározói jelentéktelenné válnak a sokkal fontosabb kulturális környezettel szemben, illetve, amennyiben mégis megőrzik

¹² Mindhárom irányzatról képet lehet alkotni egy, az evolúciós pszichológiát bemutatni kívánó, nemrég megjelent magyar tanulmánykötetből, amelyben Cosmides és Tooby egy programadó tanulmánya, valamint két másik fontos evolúciós pszichológiai írás is helyet kapott (Pléh–Csányi–Bereczkei 2001).

valamennyire jelentőségüket, azt most már a kultúra szabja meg.¹³ A kulturális kódok tehát egyszerűen felülírják a biológiai kódokat: az emberi társadalmakban már nem a genetikai, hanem a kulturális örökség a főszerep, és ez az eltolódás olyan mértékű, hogy a biológiával nem is érdemes foglalkozni.

A szociobiológia és az evolúciós pszichológia szerint ez persze nem így van, a biológiai adottságok továbbra is lényegesek és mintegy átütnek a kultúrán, vagyis a kultúra ellenében is érvényesítik magukat, illetve, és ez az erősebb állítás, jórészt a kultúrát is magukhoz igazítják. Nagy különbség van köztük azonban abban, hogy ezt miként képzelik el. A szociobiológia valahogy úgy, hogy a kultúra leple alatt továbbra is a génké a főszerep: mondjuk a magasabb IQ ma is magasabb státuszt biztosít tulajdonosának, és így volt ez mindig a történelem során; tehát az evolúció töretlenül folytatódik a kultúra megjelenése után is, és a szociológusnak ezt tudomásul kell vennie. Az evolúciós pszichológia viszont elismeri, hogy a kultúra megjelenésével a biológiai evolúció véget ért, ám úgy véli, azóta is azzal a fejjel, azzal az elmével észlelünk és gondolkozunk, amit az evolúció még a pleisztocénben kialakított – és a szociológusnak ezt tudomásul kell vennie. A fő gondolat itt az, hogy az emberiség élete nagy részét emberré válással, azután meg vadászó-gyűjtögető életmóddal töltötte, ezért az az evolúciós mértékkel mérve rendkívül rövid, szinte csak villanásnyi idő, ami a civilizáció megjelenése óta eltelt, kevés volt még ahhoz, hogy agyunk és gondolkodásunk alkalmazkodjon az új környezethez. Úgyhogy ma is kőkorszaki aggyal gondolkodunk, agyunk azoknak a problémáknak a megoldására van „bedrótozva”, amelyekkel eleinknek az emberré válás meg a vadászó-gyűjtögető élet százezer éve alatt kellett megbirkózniuk.

A szociológia, az evolúciós pszichológia és a szociobiológia nézetkülönbségét a legegyszerűbben egy számítógépes analógiával lehet megvilágítani; ezt az analógiát az evolúciós pszichológia is kedveli és szívesen használja.

A *szociológia* felfogása szerint az evolúció kialakított egy univerzális számítógépet, az emberi elmét, és innentől kezdve minden a társadalom műve: a gépek minden nemzedéke üresen érkezik, és a mindenkori társadalom telepíti rá az ízlésének megfelelő operációs rendszert és azokat a programokat, amelyekkel az éppen aktuális feladatokat meg lehet oldani. A telepítés a szocializáció (a pszichológia szempontjából: a tanulás), az operációs rendszert és a programokat pedig a helyi "Kultúra" szoftverház adja, mindig a sajátos helyi igényeknek megfelelően, sőt, a nagyobb szoftverházakban még külön Szubkultúra részlegek is vannak. A gépek egy bizonyos funkció kedvéért két, egymástól enyhén eltérő változatban érkeznek, ettől eltekintve azonban nincs köztük említésre méltó különbség: a dobozok színétől és az esetleges gyártási hibáktól eltekintve mind egyformák, mindegyik képes bármelyik operációs rendszert és bármelyik programot futtatni. Működési módjukat teljes mértékben a telepített szoftver szabja meg, a szoftverek között viszont nagy különbségek vannak; olyan nagyok, hogy első pillantásra úgy tűnhet, a gépek rendelkeznek nagyon különböző képességekkel. Csak a közelebbi vizsgálat során derül ki, hogy a

¹³ A testmagasság például továbbra is fontos lehet, de most már nem az a helyzet, hogy a magasabbnak magasabb lesz a státusza is, hanem az, hogy a magasabb státuszúak között több lesz a magas termetű, és hogy a magas státuszút magasnak fogják látni az alacsonyabb státuszúak, még akkor is, ha nem az, vagy legalábbis magasabbnak, mint amekkora ténylegesen.

különbség a szoftverekben van. Meghatározó ezen kívül a telepítés módja is: hogy mennyi időt szentelnek rá, és milyen gondosan végzik. Általában a jó nevű gyártóktól származó gépeknek jobb az esélyeik a szakszerű telepítésre, és arra, hogy jó minőségű, gondosan összeválogatott szoftvereket kapjanak, mint a gépek nagy tömegét kitevő „no name” masináknak; ezért aztán a márkás gépek, bár műszaki jellemzőik semmivel sem jobbak, a gondosan telepített szoftvereknek köszönhetően mégis jobban fognak működni és teljesíteni. A szociológia elsősorban ezzel az eltérő bánásmóddal, ennek okaival és következményeivel foglalkozik.¹⁴

Az *evolúciós pszichológia* szerint viszont az elme nem üres gépként érkezik, amire majd a társadalom installálja a programokat, hanem úgy, hogy már eleve, „gyárilag” telepítve van rajta az operációs rendszer. Ez a pszichológiánk. Ez egy ősi szoftvercsomag az „Evolúció” cégtől, amely abszolút monopóliumot élvez: a kőkorszaktól máig minden gépre az ő operációs rendszere kerül. A telepítés hardveresen megoldott: a gépek úgy készülnek, hogy az operációs rendszer már eleve bele van égetve a csipjeikbe. A szoftvercsomag számos speciális célú programot tartalmaz, amelyek mind még abból az időből származnak, amikor őseink kőkorszaki vadászokgyűjtögetők voltak, és akkor nagyon hasznosnak bizonyultak. Ilyen például az „Óvakodj a kígyóktól!”, „Fogyassz édes ízű ételeket és italokat!” és a „Légy féltékeny a feleségedre!”. (Ez utóbbi csak a gépek mintegy felén van telepítve. Ahogy említettem, egy bizonyos funkció kedvéért a gépek két, egymástól enyhén eltérő változatban készülnek.) E programok egy része ma már, a modern társadalomban elavult, de azért a megfelelő *input* esetén ma is működésbe lép és lefut. A cégnek a pleisztocén vége óta még nem volt ideje egy *upgrade*-et kidolgozni, és már nem is fog, mert a körülmények annyira megváltoztak, hogy felhagyott a programozással. Az evolúciós pszichológia szerint tehát nemcsak a gépek egyformák, hanem a szoftver egy része is: mindegyik gépen ugyanaz az operációs rendszer fut. Erre az operációs rendszerre mint alapra tudja csak telepíteni a mindenkori társadalom a maga éppen aktuális szoftvereit, de itt már vannak bizonyos korlátok, mert az operációs rendszer nem minden programot támogat. Ezen túlmenően az operációs rendszer sajátos működésre készíti a gépeket, és a kultúra nem jelentéktelen része minden társadalomban e működésmódnak megfelelően alakult ki. Az evolúciós pszichológia elsősorban az (ős)emberi természettel foglalkozik, ezt próbálja, sok spekulációval is, rekonstruálni.

A *szociobiológia* nehezen fér bele ebbe az analógiába, szerinte ugyanis itt nem számítógépekről van szó, hanem egyszerűen gépekről, mondjuk autókról, éspedig versenyautókról, amelyek természetesen jócskán különböznek egymástól: egyesek jobb, mások rosszabb tulajdonságokkal rendelkeznek. Bizonyos autók extrákkal jönnek, más autók extrák nélkül, és bizonyos extrák megléte, illetve hiánya alapvető

¹⁴ És itt az analógia véget ér. A valódi számítógépek esetében ugyanis nem egészen alaptalan az a hiedelem, hogy márkás gépeket jobb minőségű alkatrészekből és gondosabb munkával rakják össze (bár ez még ott sem mindig igaz). Úgyhogy, még ha a névleges műszaki jellemzőik alapján nem különböznek is a *no name* gépektől, a gyakorlatban mégis megbízhatóbbak és jobban teljesítenek, mert a megtévesztő látszat ellenére fizikailag is különböznek. Az embereknel viszont, a közhiedelemmel ellentétben, valóban nincs említésre érdemes különbség a műszaki jellemzők tekintetében a márkás és a *no name* példányok között; csak a különböző bánásmód és különböző szoftverek teremtik meg a különbségeket.

módon meghatározza az autók menettulajdonságait. Nagyon fontos például a doboz színe: érdekes módon ugyanis, és ezt a mérési eredmények sokszorosán igazolták, bizonyos színű autók nagyobb teljesítményre képesek, mint bizonyos más színű autók. Itt tehát csak hardver van, szoftver semmi, és a hardverek természettől egyenlőtlenek. A kultúrának csak mint külső környezetnek van szerepe, amennyiben minden társadalomban kicsit más a versenypálya, amihez alkalmazkodni kell, de persze bármilyen legyen is a sajátos helyi pálya, amin boldogulni kell, a jobbak mindig jobban boldogulnak. A szociobiológiát elsősorban a gépek műszaki jellemzői és a viselkedésbeli jellemzőik közti összefüggések érdeklik, és nagy kedvét leli abban, hogy megmutassa: csak a hardver számít.

Mit szójunk mindehhez? Szójunk-e egyáltalán?

Feltétlenül. A szociológia, ahogy már említettem, nem engedheti meg magának, hogy a biológiai megközelítést semmibe vegye, mert ahhoz ez a megközelítés – háta mögött a biológia diadalmenetével, amely egyébként éppen csak elkezdődött – egyszerűen túl erős. Még akkor is, ha nincs igaza. De nem engedheti meg magának azt sem, hogy ugyanúgy önálló irányzatként integrálja, ahogy a racionális döntések elméletét, mert ez már nem részleges, hanem teljes önfeladást jelentene. A vitát tehát nem lehet kikerülnie.

De nem is kell. Nehéz, hosszú és frusztráló vita lesz, de lehet, hogy a szociológia megerősödve jön majd ki belőle. A vita ugyanis rákényszerítheti arra, hogy végre komolyan vegye önmagát és azt a bizonyos központi paradigmát, amellyel ellenfelei szerint rendelkezik, és amely a szociológia – meglehet, nagyon viszonylagos – egységét mégis csak biztosítja. Ez az a paradigma, amelyről korábban már szó volt: hogy minden csak kultúra, és hogy ezért mindent a kultúrával kell magyarázni. Szerintem ez helyes alapelv, és elég erős ahhoz, hogy megvédje a szociológia önállóságát a biológiai imperializmussal szemben – és elég fontos is ahhoz, hogy a szociológusok megvédjék a támadásoktól. A feladat pedig végül is nem olyan nagyon nehéz: csak azt kell pontosítani, hogy mi is az a minden, amit a kultúrával kell magyarázni. Pontosan mi minden tartozik ide? És mi az, ami már nem? Tehát hol vannak a kultúra és a kulturális meghatározottság határai? Mert ezek a határok lesznek egyúttal a szociológia határai is.

A szociológia számára itt lényegében a kulturális univerzálék problémájáról van szó. Ezt a problémát a szociológia eddig sohasem vette túlságosan komolyan, mert nem kényszerült rá. Azt mindig is elismerte, készségesen, hogy valamilyen család, valamilyen nyelv, valamilyen incesztustabu stb. minden társadalomban megtalálható; de sietett hozzátenni, hogy persze mindenütt másféle, és éppen ez az érdekes, ez a sokféleség. A szociológia a sokféleséget eddig érvként használta a kulturális relativizmus és a kulturális determinizmus mellett, és nagyon hatékonyan tudta használni. Ha bármilyen intézménnyel kapcsolatban felvetődött az igény, hogy azt természetesnek (normálisnak, univerzálisnak, általános emberinek, veleszületettnek, az emberi természetben gyökerezőnek) kell tekinteni – és sok ilyen igény felmerült már, a monogámiától és a misszionárius pozíciótól kezdve a magántulajdonon és a cserélésre való hajlamon keresztül egészen az istenhítig és még tovább –, akkor a szociológia csak felütötte a történelemkönyveket és az etnográfiai beszámolókat, és mindjárt meg is volt a bizonyíték arra, hogy az illető intézmény bizony partikuláris, mert lám, itt vagy ott, ekkor vagy akkor ez egészen másként volt. A biológiai meg-

közelítés híveit érthető módon roppantul ingerli ez az eljárás, hiszen így szélsőséges esetben akár egyetlen kivétel is elég egy veleszületettségi igény megcáfolásához. Nem kevésbé ingerlő azonban az ő eljárásuk sem. Ez ugyanis a többségi elven alapul: összegyűjtenek rengeteg kultúráközi adatot, és aztán diadalmasan felmutatják, hogy lám, a társadalmak kilencven százalékában tényleg féltékenyek a férfiak a feleségükre – ahogy azt előre megjósoltuk a pleisztocénkori viszonyokról való spekulációink alapján. Akkor tehát ez az emberi, legalábbis a férfiemberi természet része, és nyilván genetikusan. Annak kell lennie, mert hiszen a legkülönbözőbb kultúrákban megtalálható. A maradék tíz százalék olyan kivétel, amely nem cáfolja a szabályt: kivételes esetekben a kultúra elnyomhatja a veleszületett tulajdonságok érvényesülését, de ez nem jelenti azt, hogy ezek nem veleszületett tulajdonságok.¹⁵ Ó! Ha tehát egy tulajdonság elég sok vagy jó esetben minden általunk ismert társadalomban megtalálható, akkor annak feltétlenül genetikusan meghatározottnak kell lennie? Ugye nem? Hiszen a tűzgyújtás képessége is megtalálható minden általunk ismert társadalomban.

De ezzel már belemennénk a részletekbe, és erről ebben a már amúgy is túl hosszú sikeredett tanulmányban természetesen nem lehet szó. Befejezésül már csak egy biztatást szeretnék megfogalmazni: a szociológia – még jelenlegi, gyengélkedő állapotában is – nyugodtan elfogadhatja ezt a kihívást, és bátran vállalhatja a vitát. Nincs féltetni és veszíteni valója. A csodadoktorok tudománya a szociológia számára lényeges pontokban nem fogja kiállni a kritika próbáját. Az persze kiderülhet, hogy eddig rosszul tudtuk, és a kigyóktól való félelem csakugyan univerzális – de mit változtat ez? Én nagyon jól együtt tudnék élni ezzel a gondolattal, és az sem hozna különösebben zavarba, ha bebizonyosodna, hogy mi, emberek, csakugyan jobban szeretjük az édes ízt, mint a keserűt vagy a sóst. A szociológia nyugodtan elfogadhatja, hogy létezik valamilyen genetikusan meghatározott emberi alaptermészet, hogy nem csak a kezünk meg a lábunk, de bizonyos preferenciák és percepciók sajátosságok és képességek és egyebek is velünk születettek: ezért vagyunk emberek, és nem cápák vagy moszkító. De ennek elfogadása még nem vonja feltétlenül maga után a többi, a szociológia számára kritikus tétel elfogadását is. Ezeket és a mögöttük álló kutatásokat egyenként meg kell vizsgálni és szépen, aprólékosan ízekre kell szedni őket. Tárgyilagosan, elfogulatlanul, szakszerűen. Mellőzve azt a rossz érvet, hogy elfogadhatatlan következményekkel járna, ha ez vagy az a tétel igaz lenne: hogy igaz-e, az független attól, hogy a következményei mennyire rokonszenvesek.

Meg lehet és meg is kell csinálni. A szociológusok nem dughatják homokba a fejüket, remélve, hogy majd csak megússzák valahogy ezt az inváziót is, ahogy megúszták a közgazdaságtan baráti segítségét. A szociobiológia és az evolúciós pszichológia a szociológia alapvető eredményeit kérdőjelezi meg – ezt a kihívást nem lehet válasz nélkül hagyni.

Jó mulatság, férfimunka lesz.

¹⁵ Ez persze csak az egyik módszer: a szociológiai érvelés tükröképszerű ellentettje. A biológiai megközelítésnek természetesen vannak más, sokkal erősebb adai is: például az ikerkutatások eredményei valóban megfélemlítők. Azt gyanítom azonban, hogy sok kifogásolható dologra lény derülne, ha egyszer valaki alaposabban megvizsgálná az ikerkutatások előfeltevéseit, módszertanát és tényleges menetét.

Irodalom

- Barkow, Jerome H.–Leda Cosmides–John Tooby (eds.) 1995. *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Becker, Howard–William Rau 1992. Sociology in the 1990's. *Society*, 30 (1): 70–74.
- Berger, Peter L. 1963. *Invitation to Sociology*. New York: Doubleday
- 1992. Sociology: A disinivation? *Society*, 30, (1): 12–19. (Magyarul lászd a BUKSZ 1992 őszi számában)
- Bibó István 1986. *Válogatott tanulmányok*. Második kötet, 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Böröcz József 1997. Ameikai anzix. *Szociológiai Figyelő*, (december): 176–184.
- Castells, Manuel 1996. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. The Rise of the Network Society*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. II. The Power of Identity*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III. End of Millennium*. Massachusetts–Oxford: Blackweell Publishers
- Collins, Randall 1990. The organizational politics of the ASA. *American Sociologist*, 21: 311.
- Clark, Roger 1999. Diversity in sociology: Problem or solution? *American Sociologist*, 30, (3): 22–44.
- Ellis, Lee 1977. The decline and fall of sociology: 1975–2000. *American Sociologist*, 12: 56–66.
- 1996. A discipline in peril: Sociology's future hinges on curing its biophobia. *American Sociologist*, 27, (2): 21–42.
- Gibbs, Jack P. 1990. Control as sociology's central notion. *Social Science Journal*, 27, (1): 1–27.
- Gulbenkian Comission 1996. *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Comission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press
- Horowitz, Irving L. 1993. *The Decomposition of Sociology*. New York: Oxford University Press
- Kantrowitz, Barbara 1992. Sociology's lonely crowd. *Newsweek*, 119, (3 February): 55–56.
- Lopreato, Joseph–Timothy Crippen 1999. *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. New Brunswick (USA) – London (UK): Transaction Publishers
- Marsland, David–Athena Leoussi 1996. Social misconstructions: Neglect of biology in contemporary British Sociology. *American Sociologist*, 27, (2): 42–52.
- Némédi Dénes 2000. A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–16.

- Pléh Csaba–Csányi Vilmos–Bereczkei Tamás (szerk.) 2001. *Lélek és evolúció: Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest: Osiris
- Sanderson, S.–L. Ellis 1992. Theoretical and political perspectives of American sociologists in the 1990s. *American Sociologist*, 23: 221–231.
- Turner, Jonathan H. 1989. The disintegration of American Sociology. *Sociological Perspectives*, 32: 419–433.
- 1998. Must sociological theory and sociological practice be so far apart? A polemical answer. *Sociological Perspectives*, 41, (2): 243–259.
- Turner, S. P.–J. H. Turner 1990. *The Impossible Science*. Newbury Park, CA: Sage
- Walsh, Anthony 1995. *Biosociology: An Emerging Paradigm*. Westport, CT–London: Praeger
- Wilson, Edward O. 1975. *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Zaid, Mayer N. 1991. Sociology as a discipline: Quasi-science and Quasi-humanities. *American Sociologist*, 22, (3–4): 165–178.